

ՀՏԴ 323.1Պատմություն

Հարություն ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ,

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, պ.գ.դ.

E-mail: agmidirector@genocide-museum.am., hmarutyan@yahoo.com

Լևոն ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԶԾՃ ԻՇԾ ՅՄԻ ՅՍ

**«ՂԱՐԱԲԱՂ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԹԵՄԱՆ
ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԶ (ԸՍՏ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ
ՑՈՒՑԱՊԱՍՏԱՌՆԵՐԻ)¹**

Հոդվածում փորձ է կատարվում ընդգծելու Ղարաբաղյան շարժման որպես համաժողովրդական ընդվզման դերն ու նշանակությունը Խորհրդային Միության տարբեր ծայրերում ծավալված զանգվածային ելույթների շարքում: Հատկապես ուշադրություն է դարձվում ազգային ինքնությանը, որի խոսուն դրսևորումներից են պատկերներն ու գրավոր բանաձևերն:

Ցույց է տրվում, որ Ղարաբաղյան շարժումը չունենալով նախադեպ իրեն բնորոշ առանձնահատկությունները մշակում էր տարերայնորեն, պետական հզոր մեքենայի դիմակայության պայմաններում:

Լուսաբանվում է, որ տարածաշրջանում արագ փոփոխվող իրադարձություններին զուգահեռ փոփոխություն էր կրում նաև ժողովրդի ինքնությունը, այսինքն՝ 1988 թվականից սկսված փետրվարյան

¹ Հոդվածը շարադրվել է “Memory Across Borders: Dealing with the Legacy of Disputed Territories.” Marie Skłodowska-Curie Actions (MSCA) – Research and Innovation Staff Exchange (RISE) – Horizon 2020 – MSCA – RISE – 2018 – 823803 ծրագրի շրջանակներում:

հանրահավաքների մասնակիցը էապես տարբերվում էր 1990 թվականի ապրիլյան ցուցարարից:

Մեկնաբանվում է, որ ազգային ինքնության դրսևորումներից պատկերներն ու գրավոր բանաձևերը ի հայտ են գալիս հասարակության ճգնաժամային պահերին, որոնք Ղարաբաղյան շարժման պատկերագրության ուսումնասիրության շրջանակները ընդլանում են:

Պարզաբանվում է, որ Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում ստեղծված ցուցապաստառները արտահայտում էին ժողովրդի մտահոգությունները, տրամադրությունները, ցանկությունները, այս կամ այն իրադարձության գնահատականը և այլն:

Ընդգծվում է, որ Ղարաբաղյան շարժման տարիներին ստեղծված ցուցապաստառները բազմաբանակությամբ, բովանդակային բազմազանությամբ, դրանցում արտահայտված ժողովրդական մտածողության հարստությամբ ուսումնասիրության հարուստ և ծավալուն նյութ են պարունակում:

Յույց է տրվում, որ ուսումնասիրվող թեման, լայն առումով, արտացոլում է ժողովրդի պատկերացումն իր պատմության պատմական արդարության, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ և փաստորեն սնում էր Շարժումը նրա գոյության ողջ ընթացքում:

Մանրագնին կերպով լուսաբանվում են մեջբերումների և «մեջբերումային մտածողությամբ» ստեղծված, «Միացում»-ն իբրև լուծում դիտարկվող խմբին պատկանող ցուցապաստառների, «Մայր ու զավակ» որպես «Միացումի»-ի գաղափարը հիմնավորող, «Ղարաբաղը մերն է», «Համերաշխություն» և այլ թեմաներով ցուցապաստառների բովանդակությունը:

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղյան շարժում, ազգային ինքնություն, ցուցապաստառային լեզու, զանգվածային ժողովրդական ստեղծագործություն, պատժիչ գորքեր, Հայաստան, Արցախ:

А. Марутян, Л. Абрамян

ТЕМА “КАРАБАХ-АРМЕНИЯ”

В ИКОНОГРАФИИ АРМЯНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

(По плакатам и транспарантам Карабахского движения)

Образы и письменные формулы, изображенные на плакатах и транспарантах, являются ярким проявлением национальной идентичности и имеют тенденцию появляться в изобилии во времена общественных кризисов. В этом смысле иконография Карабахского движения представляет собой богатую и широкую область исследования. Отличительной особенностью плакатов, созданных во время Карабахского движения, является то, что подавляющее большинство из них не просто провозглашало программные идеи определенных партий или политических течений, а скорее выражало озабоченность, настроения и пожелания людей, их интерпретации событий по мере их развития. Плакаты и транспаранты Движения проявлялись в разных жанрах и отличались разнообразием содержания. Они были продуктом как советского, так и националистического менталитета.

Тема “Карабах-Армения” имела множество различных проявлений в иконографии Карабахского движения, таких как цитаты и создание плакатов с использованием или на основе “цитатного мышления”; объединение Карабаха с Арменией как решение карабахского вопроса; тема Матери-Армении и ребенка-Карабаха; “Карабах – наш”; проявления солидарности с карабахцами; Карабах и Армения как единое целое.

В данной статье представлены и проанализированы эти плакаты и транспаранты как проявления национальной идентичности.

Ключевые слова: плакаты и транспаранты, иконография, Карабахское движение, национальная идентичность, Мать-Армения, ребенок-Карабах, “цитатное мышление”.

**THE “KARABAGH-ARMENIA” THEME
IN THE ICONOGRAPHY OF ARMENIAN IDENTITY
(Based on posters and banners from the Karabagh
Movement)**

The images and written formulas depicted on banners and posters are a vivid manifestation of national identity and tend to appear and reappear in abundant quantities in times of societal crises. In this sense, the iconography of the Karabagh Movement represents a rich and broad field of study. What is distinctive about the posters created during the Karabagh Movement is that

a great majority did not simply proclaim the programmatic ideas of certain parties or political trends but rather expressed the people's concerns, moods and wishes and their interpretations of events as they unfolded. The posters and banners of the Movement manifested in varying genres and revealed diversity in their content. They were the product of both Soviet and nationalist mentality.

The theme “Karabagh-Armenia” had many different manifestations in the iconography of the Karabagh Movement, such as quotations and the creation of posters using or based on “quote thinking”; unification of Karabagh with Armenia as a solution for the Karabagh issue; the theme of Mother Armenia and child-Karabagh; “Karabagh is ours”; manifestations of solidarity with the people of Karabagh; Karabagh and Armenia as one entity.

This article presents and analyses those banners and posters as manifestations of national identity.

Key words: *posters and banners, iconography, Karabagh movement, national identity, Mother Armenia, child-Karabagh, “quote thinking”.*

Ղարաբաղյան շարժումն (փետրվար 1988 – օգոստոս 1990) առաջին, իրոք, համաժողովրդական ընդվզումն էր Խորհրդային Միության տարբեր ծայրերում հաջորդաձ գանգվածային ելույթների շարքում: Այդ պատճառով էլ Ղարաբաղյան շարժումը, չունենալով նախադեպ, իրեն բնորոշ առանձնահատկությունները մշակում էր տարերայնորեն, պետական հզոր մեքենային դիմակայության պայմաններում: Արագ փոփոխվող իրադարձություններին զուգահեռ փոփոխություն էր կրում և ժողովրդի ինքնությունը. 1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների մասնակիցը էապես տարբերվում էր 1990 թ. ապրիլյան ցուցարարից:

Ազգային ինքնության խոստուն դրսևորումներից մեկը պատկերներն ու գրավոր բանաձևերն են, որոնք, որպես կանոն, մեծ թվով ի հայտ են գալիս հասարակության համար ճգնաժամային պահերին: Այս առումով Ղարաբաղյան շարժման պատկերագրությունը ուսումնասիրության հարուստ և մեծ դաշտ է ներկայացնում:

Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում ստեղծված ցուցապաստառների յուրահատկություններից մեկն այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը ոչ այնքան առանձին կուսակցությունների կամ քաղաքական հոսանքների ծրագրային դրույթներն էր արտահայտում, որքան հաղորդում էր ժողովրդի մտահոգությունները, տրամադրությունները, ցանկությունները, այս կամ այն իրադարձության գնահատականը և այլն: Շարժման ցուցապաստառները

Ժանրային ամենատարբեր դրսևորումներ ունեն, աչքի էին ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ, կառուցված էին ինչպես ազգայնական, նույնպես և խորհրդային մտածողության հենքի վրա, մի խոսքով՝ ժողովրդական, պատկերագրական բնույթ կրող ազատ մտածելակերպի չմիջնորդավորված ցուցիչներ էին: Ղարաբաղյան շարժման տարիներին *մարդ-իշխանություն, հասարակություն-պետություն* փոխհարաբերությունների մեջ ցուցապաստառներն այն միջնորդներն ու յուրատեսակ գործիքներն էին, որոնցով փոխանցվում էին մարդկանց-հասարակության մտածելակերպը, նաև դիմումներն իշխանություններին ու վերջիններիս տրվող գնահատականները: Ցուցապաստառներն ուղղված էին ոչ միայն իշխանություններին, այլև հենց հայ ժողովրդին, հայաստանցիներին, ադրբեջանցիներին, խորհրդային մեծ երկրի մյուս քաղաքացիներին, աշխարհին, մի խոսքով՝ բոլորին, ով հետաքրքրվում էր հայությանը հուզող հարցերով: Ցուցապաստառները յուրատեսակ մենախոսություն էին ժողովրդի կողմից երկխոսության վերաճելու ակնկալիքով:

Ղարաբաղյան շարժման տարիներին ստեղծված ցուցապաստառները բազմաքանակությամբ (հաջողվել է արձանագրել, բանավոր և գրավոր աղբյուրներից հավաքել շուրջ 1000 միավոր), բովանդակային բազմազանությամբ (առանձնացվում է շուրջ 20 թեմատիկ խումբ), դրանցում արտահայտված ժողովրդական մտածողության հարստությամբ ուսումնասիրության առատ և ծավալուն նյութ են պարունակում¹: Ստորև կանգ կառնենք միայն մեկ թեմայի վրա, որի պայմանական վերնագիրն է «Ղարաբաղ-Հայաստան»²:

Այդ թեման, լայն առումով, արտացոլում է ժողովրդի պատկերացումն իր պատմության, պատմական արդարության, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ և փաստորեն սնում էր Շարժումը նրա գոյության ողջ ընթացքում: Մինևնույն ժամանակ ակնառու է, որ բարդ հասարակական երևույթներին անդրադառնալիս ցուցապաստառների հեղինակները դրանք հաճախ բերում էին մարդկային հարաբերությունների (մայր ու զավակ, համերաշխություն, մաս և ամբողջ և այլն), քարտեզային մտածողության (Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի քարտեզների ուրվապատկերներով) դաշտ, նաև յուրովի

¹ Հարցի քննարկումը տես՝ Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Եր., «Գիտություն», 2009 (Հիշողության ազգագրություն. 2), էջ 18-23:

² Հարցը մասնակիորեն քննարկվել է հետևյալ աշխատանքում. Հ. Տ. Մարության, Լ. Հ. Աբրահամյան, Հայ ինքնության պատկերագրությունը. քննության փորձ Ղարաբաղյան շարժման ցուցապաստառների մի խմբի նյութերով, Հայացք Երևանից. Հայագիտական, Եր., 1997, թիվ 4, էջ 55-68: Թեման իրականում ընդգրկում է ավելի բազմազան հարցադրումներ, որոնց ամբողջական ու հանգամանալի վերլուծությունը կիրականացվի առաջիկայում:

«մարդկայնացնում» էին, և այդ կերպ թեման ավելի հասկանալի ու ընկալելի դարձնում:

***Մեջբերումներ և «մեջբերումային մտածողությամբ»
ստեղծված ցուցապաստառներ***

Առօրյա կյանքում քիչ չի պատահում, երբ մարդիկ իրենց բանավոր կամ գրավոր խոսքն ավելի հիմնավոր դարձնելու համար մեջբերումներ են անում անցյալի մեծերի, հեղինակությունների ստեղծագործություններից ու մտքերից կամ պարզապես ժողովրդական իմաստախոսության շտեմարանից: Եվ դա պատահական չէ, առավել ևս բնորոշ չէ միայն հայերին. սեփական մտքի հիմնավորման և մատուցման նման սկզբունքին դիմել են հնագույն ժամանակներից ի վեր: Խորհրդային իշխանության տարիներին ևս հանրության կյանքը ներծծված էր գերազանցապես հասարակական-քաղաքական բնույթի, հաճախ պարտադրված «մեջբերումացավով»:

Սկզբում մեջբերումներ էին անում Մարքսի ու Էնգելսի, որոշ ժամանակ անց՝ նաև Լենինի աշխատություններից: 1930-50-ական թվականներին օգտագործվող մեջբերումների ճնշող մեծամասնությունը Ստալինի գրչի տակից դուրս եկած կամ ամբիոնից ասված մտքերից էր, ինչպես նաև՝ ավելի ցածրաստիճան ղեկավարների աշխատություններից: Այնուհետև հերթը հասավ կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության մյուս ղեկավարներին՝ Խրուշչովին, Բրեժնևին ու Գորբաչովին: Շուրջ յոթ տասնամյակ շարունակ մեջբերումների համար անհատակ կարասի դեր էր կատարում «Պրավդա» թերթը: Յուրաքանչյուր քիչ թե շատ լուրջ աշխատության գոնե ներածականում պետք է պարտադիր վկայակոչումներ կատարվեին առնվազն մարքսիզմի դասականների աշխատություններից և կամ ԽՄԿԿ համագումարի ու Կենտկոմի հերթական պլենումի նյութերից: Թերևս այդ գործը հեշտացնելու միտումով էին պայմանավորված «հուշող» բնույթի ժողովածուների հրատարակումները՝ բազմահազար տպաքանակներով¹:

Ղարաբաղյան շարժման տարիներին ևս վերոհիշյալ սկզբունքը լայն կիրառություն գտավ՝ դրսևորվելով ոչ միայն բանավոր ելույթներում ու կոչերում, այլ նաև ցուցապաստառներում: Շարժման ժամանակ մեջբերումներին անդրադառնալը տեղ էր գտնում նաև այլ կերպ, ինչպես, օրինակ՝ մեկ

¹ Տե՛ս, օրինակ Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Վ. Ի. Լենին, Կրոնի մասին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1977: Նույնի՝ Պրոլետարիատի դիկտատուրայի մասին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981: Նույնի՝ Կանանց հարցի մասին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1983: Նույնի՝ Բարոյականության և բարոյական դաստիարակության մասին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1989:

ուրիշ նպատակով ասված խոսքից մեջբերում էին անում՝ շեշտելու լրիվ ուրիշ միտք, քիչ չէին նաև արհեստական «մեջբերումային» հորինվածքներ և այլն¹:

Ղարաբաղյան շարժման առաջին իսկ օրերին Օպերայի հրապարակի հարթակում հայտնվեց մի տրանսպարանտ, որը ներկայացվում էր որպես մեջբերում Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Զանգեզուրի՝ Հայաստանի մաս կազմելու մասին Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի դեկավար Նարիման Նարիմանովի ստորագրությամբ տեքստից: Տրանսպարանտին գրված էր. «*Карабах, Нахичевань и Зангезур были и остаются неотделимой частью Армении. Н. Нариманов. 2 декабря 1920, газ. "Бакинский рабочий"*» («Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Զանգեզուրը եղել են և մնում են Հայաստանի անբաժանելի մասը. Ն. Նարիմանով, 2 դեկտեմբերի 1920 թ., «Բակինսկի ռաբոչի»») (լուս. 1)²:

Ի՞նչ ձևակերպմամբ, ինչպե՞ս և որտե՞ղ է շարադրված եղել նշված միտքը: Այս խնդիրը հայ և ադրբեջանական պատմագրության մեջ դիտարկվել է բազմիցս³: Հարցն ունի բազմաթիվ մասնագիտական ելևէջներ, ստորև փորձ

¹ Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, էջ 101:

² Հաշվի առնելով ամսագրային հոդվածի ծավալի համեմատաբար սահմանափակ լինելու գործոնը, ինչպես նաև այն, որ շուրջ վեց տասնյակ լուսանկարների բովանդակությունը որոշ չափով ներկայացված է հոդվածի տեքստային մասում, հոդվածի հեղինակները որոշեցին խուսափել լուսանկարների մանրամասն բացատրագրեր կազմելուց և սահմանափակվել միայն լուսանկարների հեղինակներին կամ նրանց հայտնի չլինելու պարագայում՝ առկա աղբյուրները նշելով: Թիվ 3-11, 13, 15, 16, 21-23, 31, 35-39, 42-44, 50, 51, 54, 55, 57 լուսանկարների հեղինակը Հարություն Մարությանն է, թիվ 2, 29, 49 – Լևոն Աբրահամյանը, թիվ 32-34, 40 – Մայիս Վարդանյանը, թիվ 14, 19, 20, 46 – Լյովա Համբարձումյանը, թիվ 24, 25, 45 – Վալերիկ Պետրոսյանը, թիվ 26, 27 – Ռուբեն Մանգասարյանը, թիվ 52 – Վռամ Հակոբյանը: Թիվ 1, 12, 41 լուսանկարները պահվում են Հայոց ցեղասպանության թանգարանի «Արցախյան շարժում» ֆոնդում (բաժին 1, թղթապանակ 103, լուսանկարների ֆոնդային համարներ 1003, 1020, 1048), թիվ 17, 18-ը՝ Գագիկ Սաֆարյանի հավաքածուի մաս են (բաժին 1, թղթապանակ 401, ֆոնդային համարներ 3107, 3097): Թիվ 30 լուսանկարը Արմեն Շ. Սարգսյանի հավաքածուից է, թիվ 47, 48, 53 լուսանկարները վերցված են «Մայր Հայաստան» թանգարանի ֆեյդուքյան էջից, թիվ 28 և 56 լուսանկարների աղբյուրները նշված են համապատասխան ծանոթագրություններում:

³ Հարցի աղբյուրագիտական հենքը տե՛ս. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Под ред. Д. П. Гулиева. Баку: Азернешр, 1989, с. 44-47; Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян. Ереван: Изд-во АН Армении, 1992, с. 600-608; Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарии. Сост., отв. ред., автор вступ. статьи и коммент. Ю. Г. Барсегов. Т. 1, М.: Круг, 2008, с. 599-605. Հարցի քննարկումը տե՛ս. Нагорный Карабах. Историческая справка. Под. ред. Г. А. Галояна, К. С. Худавердяна, Изд-во АН Арм. ССР, 1988, с. 23-30; Джамиль Гасанлы. «Вопрос о Нагорном Карабахе на Кавказском бюро ЦК РКП(б) в 1920-1923 годах», Кавказ и глобализация, т. 5, вып. 1-2, 2011, с. 139-144.

կարվի հնարավորինս համառոտ անդրադառնալ լոկ բուն ձևակերպման ինդրին: Բանն այն է, որ նշված ձևակերպմամբ այս միտքը չի եղել: Ըստ ադրբեջանական աղբյուրների, Ադրբեջանի ղեկավարությունը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին տեղեկանալով Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման մասին, գումարում է Կենտկոմի (Քաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի) նիստ, որտեղ ընդունված որոշման մեջ խոսք է եղել Հայաստանին Ջանգեզուրի փոխանցման և Ղարաբաղի լեռնային մասին ինքնորոշման իրավունքի տրամադրման մասին, Նախիջևանի հարցը չի քննարկվել¹: Նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմի ղեկավար Նարիմանովը և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Հուսեյնովը ողջույնի հեռագիր են ուղարկում Հայկեղկոմին, որի բովանդակությունը տարբերվում էր Կենտկոմի նիստի ժամանակ ընդունված որոշումից: Հեռագրում գրված էր. «С сегодняшнего дня объявляются ликвидированными споры о границах между Арменией и Азербайджаном. Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичеван считаются частью Армянской Социалистической Республики» (հրապարակվել է Երևանում լույս տեսնող «Коммунист» թերթում ղեկտեմբերի 7-ին)²: Հայաստանի խորհրդայնացման առթիվ ղեկտեմբերի 1-ին գումարված Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Նարիմանովի ելույթում ասվում է մասնավորապես հետևյալը. «[...] трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставляется полное право самоопределения, все военные действия в пределах Зангезура приостанавливаются, а войска Советского Азербайджана выводятся» (հրապարակվել է Բաքվի «Коммунист» թերթում ղեկտեմբերի 2-ին, ելույթում Նախիջևանի մասին խոսք չկա),³ իսկ Ադրբեջանի հեղկոմի պաշտոնական Դեկլարացիայում նշված հարցն ունի հետևյալ ձևակերպումը. «[...] территории Зангезурского и Нахичеванского уездов являются нераздельной частью Советской Армении, а трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставляется полное право самоопределиться, все военные действия в пределах Зангезура приостанавливаются, а войска Советского Азербайджана выводятся» (հրապարակվել է Բաքվի «Коммунист» թերթում ղեկտեմբերի 2-ին)⁴: Այսինքն, (ա) տրանսպարանտի տեքստում առկա «были и остаются» ձևակերպումը պաշտոնական տեքստերում բացակայում է, (բ) հեռագրի տեքստը ստորագրել են երկու հոգի, և (գ) արխիվային ժողովածուներում

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925, с. 44:

² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., փառապատվոթ թիվ 420, էջ 602: Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, փառապատվոթ թիվ 632, էջ 601:

³ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., փառապատվոթ թիվ 423, էջ 604:

⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., փառապատվոթ թիվ 419, էջ 601: Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, փառապատվոթ թիվ 630, էջ 599:

դեկտեմբերի 2-ով թվագրվող հրապարակման տեղ նշվում է միայն Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը, «Բակինսկի ռաբոչի» թերթում տվյալ հարցի շուրջ հրապարակում եղել է դեկտեմբերի 3-ին:

Նշված թեմայի շրջանակներում մեջբերումային սկզբունքով ստեղծված մյուս տրանսպարանտին (7 մայիսի 1988, հանրահավաք Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահության բալում) գրված էր՝ «*Карабахский вопрос есть вопрос чести советских республик. Орджоникидзе*»: Ժամանակագրական առումով Սերգո (Գրիգորի) Օրջոնիկիձեի խոսքը վերաբերում է 1921 թ. հունիսին, երբ վճռվում էր Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելության հարցը. այն պետք է անցնեի կամ Հայաստանին, կամ մնար Ադրբեջանի կազմում: Այդ ժամանակ Օրջոնիկիձեն 1920 թ. ապրիլին ստեղծված ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի կովկասյան բյուրոյի նախագահն էր (նրա տեղակալը Սերգեյ Կիրովն էր): Նկատենք, որ Կովկասյան բյուրոն ոչ թե կովկասյան տարածաշրջանի կուսակցական կազմակերպությունները ղեկավարող ռեզիդենտ կառույց էր, այլ համառուսական կուսակցական կենտրոնի տարածքային պատասխանատու մարմին էր: Նրա գործունեությունը ղեկավարում էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը և անձամբ Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմխորհի նախագահ, երկրի փաստացի ղեկավար Վլադիմիր Լենինը:

Օրջոնիկիձեին վերագրվող խոսքը հնչել է 1921 թ. հունիսի 27-ին, Ադրբեջանի ժողկոմխորհի նախագահ Նարիմանովի և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Հուսեյնովի հեռախոսային (հեռատիպային) խոսակցության ժամանակ: Նարիմանովին փոխարինող անձնավորությունը (Շիրվանի) տեղյակ է պահել Հուսեյնովին, որ այդ օրը Ադրբեջանի բարձրագույն ղեկավարությունը՝ կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոն, քննարկել է Ղարաբաղի հարցը և փաստորեն որոշել է չհամաձայնել նրա փոխանցմանը Հայաստանին, այլապես պատրաստ է հրաժարական տալու: Հուսեյնովը պետք է տեղեկացներ դրա մասին թերևս Օրջոնիկիձեին, և վստահ էր, որ այդ լուրը «շատ սառն է ընդունվելու»: Բանն այն է, որ նախորդ օրը Օրջոնիկիձեն Հուսեյնովին պարզորոշ ասել էր, որ «*карабахский вопрос есть вопрос чести советских республик и его нужно решить именно в этом смысле, чтобы это было в последний раз, то есть в том виде, как я Вам передал вчера*»¹: Նկատենք, որ դրա նախորդ օրը Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հեռագրով դիմել էին Նարիմանովին, կիսվելով իրենց հետևյալ կարծիքով. «В интересах окончательного разрешения всех трений и установления истинно дружественных отношений при решении вопроса о Нагорном Карабахе необходимо руководствоваться таким принципом: ни одно армянское село не должно быть присоединено к Азербайджану, равно как ни одно мусульманское село нельзя

¹ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., фшашտթոլղթ թիվ 447, էջ 647:*

присоединять к Армении»¹: Ահա ա՛յդ սկզբունքին էր դեմ արտահայտվել Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոն և կազմբյուրոն²:

Ինչու՞ էին հենց այս բովանդակությամբ տրանսպարանտները հայտնվել փետրվարյան հանրահավաքներում՝ Օպերայի հարթակին և մայիսին՝ գիտությունների ակադեմիայի նախագահության մերձակայքում և մատուցվում էին հարյուր հազարավոր մարդկանց ուշադրությանը: Բանն այն է, որ Ղարաբաղյան շարժման այդ օրերի ղեկավարությունը, մասնավորապես Իգոր Մուրադյանը, այն կարծիքին էին, որ հնարավոր է համոզել ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարությանը կամային որոշմամբ հարցը լուծել, մանավանդ որ իր ժամանակին անգամ Խորհրդային Ադրբեջանի կոմունիստ ղեկավարները հարցի շուրջ կայացրել էին արդարացի, կամային որոշում, և «ցանկանում էին» հարցը լուծել հենց այդ՝ կամային որոշման եղանակով: Մինչդեռ իրականում Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները 1920 թ. վիճարկվող տարածքների մասին երբեք չեն օգտագործել «были и остаются» ձևակերպումը (այսինքն՝ արդարամիտ չեն եղել, պատմական արդարության ու, մանավանդ, «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի» հայտարարվող գաղափարներից շատ հեռու են եղել) և, ինչպես վկայում են փաստաթղթերը, ամեն ինչ անում էին խնդրի արմատական լուծումը խոչընդոտելու համար:

Հիշենք, որ Ղարաբաղյան շարժման սկզբնական փուլում չէր բարձրացվում անգամ «ազգերի ազատ ինքնորոշման» սկզբունքը. այն ունեցավ միայն մի քանի տրանսպարանտային արտահայտություն: ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի փետրվարի 20-ին կայացած 20-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանի որոշման մեջ,³ ինչ-ինչ հաշվարկներից ելնելով (թերևս, ենթադրելով, որ ավելի նպատակահարմար է հարցը ներկայացնել լոկ որպես սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ենթադրվող տարածքային խնդիր, որպիսիք եղել են ԽՍՀՄ պատմության ընթացքում և լուծվել են կենտրոնական իշխանությունների կամային որոշ-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ թիվ 445, էջ 645:

² Նույն տեղում, փաստաթուղթ թիվ 446, էջ 645:

³ Նստաշրջանը որոշել է. «Հնդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ ցուցաբերել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իդձերի խոր ըմբռնման զգացում և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցկացնելու մասին հարցը, միաժամանակ ԽՍՀ Միության Գերագույն խորհրդի առաջ միջնորդել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցկացնելու հարցի դրական լուծման մասին»: Սովետական Ղարաբաղ, 21 փետրվարի 1988 թ., թիվ 43:

մամբ¹), ոչինչ չէր ասվում ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին²: Սակայն աստիճանաբար հայաստանյան իրականության մեջ սկսեց առաջին պլան մղվել հենց ա՛յդ սկզբունքի կարևորությունը, ինչը նաև հնարավորություն էր ընձեռում հենվել երկրի սահմանադրության 70-րդ հոդվածին³: Ա՛յս կերպ էր, որ հարցը երկրի ղեկավարության «ուզել-չուզելու» ոլորտից տեղափոխվում էր այլ, սակայն կրկին սահմանադրական դաշտ:

¹ Ղարաբաղյան խնդրի ընկալումների՝ որպես իրավական-քաղաքական, պատմական իրավունքների կամ հողային պահանջատիրության և ինքնորոշման իրավունքի հարց, հանգամանակից վերլուծությունը տե՛ս Աշոտ Սարգսյան, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989, Երևան, 2018, էջ 96-101:

² Դրա մասին խոսք չի եղել նաև 1988 թ. մարտի 17-ի «Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումի» որոշման մեջ, Ադրբեջանի, ԽՍՀՄ և Հայաստանի Գերագույն խորհուրդների նախագահությանը, պատգամավորներին Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր մակարդակի 119 պատգամավորների 1988 թ. մայիսի 20-ի և ԽՍՀՄ ԿԿ Քաղբյուրոյին ԼՂ մարզկոմի բյուրոյի և մարզի գործկոմի 1988 թ. մայիսի 27-ի դիմումների մեջ: Եվ միայն հունիսի 21-ին գումարված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 12-րդ գումարման արտահերթ նստաշրջանի ընդունված որոշման մեջ երկու անգամ շեշտվում է «ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինյան սկզբունքի» կարևորությունը: Մանրամասն տե՛ս В. Б. Арутюнян, События в Нагорном Карабахе: Хроника. Часть I: Февраль 1988-январь 1989. Ереван, 1990, էջ 60-61, 85-101:

³ Կարելի է ենթադրել, որ այն գիտակցումը, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունն ինքնորոշվել է՝ առկա էր հանրահավաքների մասնակիցներից շատերի մեջ, սակայն այդ գիտակցումը իր հետևից չէր բերում սահմանադրական պայքարի շարունակությունը «ազգերի ազատ ինքնորոշման» իրավունքի սահմանադրական սկզբունքի առաջ քաշման և կենսագործման հետ փոխկապակցելուն: Հարցն առաջին անգամ նման տեսանկյունից բարձրաձայնվեց «Ղարաբաղ» շարժման կազմկոմիտեի (1988 թ. մայիսի վերջերից այն վերանվանվեց «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե» կամ կարճ՝ «Ղարաբաղ կոմիտե») 1988 թ. մարտի 19-ի թողուցիկում՝ վերնագրված «Մեր քաղաքական սկզբունքները» (հեղինակ՝ Վազգեն Մանուկյան): Այս ութ կետանոց փաստաթղթի երկրորդ կետում գրված էր. «Շարժման նպատակն է՝ հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրա և առաջնորդվելով ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ, հասնել ԼՂԻՄ-ի բնակչության օրինական պահանջի բավարարմանը»: Տե՛ս. Վազգեն Մանուկյան, Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում: Ելույթների և հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Վ. Ի. Վ. Այսօր և վաղը» հրատ., 2002, էջ 5: Հետագայում «ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունք» ձևակերպումը տեղ գտավ 1988 թ. հունիսի 7-ի հանրահավաքում՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ներկայացրած ՀԽՍՀ ԳԽ-ի առաջարկվող որոշումների մասին խոսքում, հունիսի 12-ի հանրահավաքի որոշման մեջ («հարգել ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը և ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել Հայկ. ՍՍՀ կազմի մեջ»), ապա և հունիսի 14-ին հանրապետական մամուլում հրապարակված ՀԽՍՀ ԳԽ ընդունելիք որոշման նախագծի մեջ: Տե՛ս և ИБ [Информационный бюллетень] N 3, էջ 7: Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմողներ՝ Կարեն Խաչատրյան, Հրանտ Աբրահամյան), Եր., 2011, էջ 164: Աշոտ Սարգսյան, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն 1988-1989, 2018, էջ 125-129:

Միննույն ժամանակ պետք է նաև նկատել, որ Լեոնային Ղարաբաղի հայության՝ մինչև 1988 թ. փետրվարի 20-ի որոշումը՝ ձեռնարկած քայլերն (տասնյակ հազարավոր ստորագրություններով դիմումները երկրի կենտրոնական իշխանություններին, երեք պատգամավորությունների մեկնումը Մոսկվա, ԼՂԻՄ շրջանային խորհուրդների գործկոմների որոշումները) իրենց բնույթով արդեն իսկ ինքնորոշման իրավունքի կենսագործման դրսևորումներ էին՝ առանց սակայն այդ հիմնարար ձևակերպմանը հղում տալու¹:

Հասկանալի է, որ Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցով արտահայտված հեղինակությունների շարքում ամենաբարձրը պետք է համարվեր Լենինը: Սակայն քանի որ առ այսօր հայտնի չէ Լենինի վերաբերմունքն այս հարցին, ապա այն բխեցվում էր լենինյան ավելի ընդհանուր բնույթի արտահայտություններից: Օրինակ, 1988 թ. հունիսի առաջին կեսին՝ այն օրերին, երբ ժողովրդի պահանջով որոշված էր գումարել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան ԼՂԻՄ-ի՝ «Հայկական ՍՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելու» հարցով, երևան եկավ մի պլակատ Հայկական ԽՍՀ ու ԼՂԻՄ-ի քարտեզների ուրվանկարով, որը պնդում էր, որ «Վերակառուցումը լիովին համապատասխանում է լենինյան ազգային քաղաքականությանը» (լուս. 2), չնայած Լենինը գրել է միայն «ազգերի ինքնորոշման» մասին առանց որևէ կոնկրետ բացատրությունների, ինչն, ի միջի այլոց, առիթ էր հանդիսացել հայերի և ադրբեջանցիների կողմից լենինյան ազգային քաղաքականության տրամագծորեն հակառակ մեկնաբանումների: Բայցևայնպես Շարժման ակտիվիստները կարողացել էին գտնել մի մեջբերում, որը, նրանց պատկերացմամբ, ուղղակիորեն առնչվում էր Ղարաբաղյան՝ որպես ինքնորոշման իրավունքի դրսևորման՝ հարցին (լուս. 3, 4). «Право на самоопределение... означает решение вопроса именно не центральным, [sic!] парламентом, а парламентом, сеймом, референдумом отделившегося меньшинства. Когда Норвегия отделилась в 1905 г. от Швеции, решала это одна Норвегия, которая вдвое меньше Швеции. В. И. Ленин, том 24, стр. 227» («Ինքնորոշման իրավունքը... նշանակում է հարցի լուծումն հենց ոչ թե կենտրոնական պառլամենտի կողմից, այլ անջատվող փոքրամասնության պառլամենտի, սեյմի, ռեֆերենդումի միջոցով: Երբ Նորվեգիան անջատվում էր (1905 թ.) Շվեդիայից, հարցը լուծում

¹ Հարություն Մարության, «Սահմանադրական պայքարը Հայաստանի անկախացման ճանապարհին. Սահմանադրության մասին պատկերացումները, ընկալումները, գնահատականները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին», Սահմանադրական մշակույթի արժեքական ակունքները հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրության ծալքերում (խմբ. Գագիկ Հարությունյան, Արտակ Սովսիսյան, Տեր Արարատ քահանա Պողոսյան), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 651:

էր *մեն-միայն* Նորվեգիան (որը երկու անգամ փոքր է Շվեդիայից): Վ. Ի. Լենին, հ. 27, էջ 227»¹:

Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ մի հետաքրքիր «լենինյան ասույթ» էր կառուցվել 1988 թ. նոյեմբերի 7-ի խորհրդային վերջին պաշտոնական տոնական ցույցի ժամանակ: Լենինի մեծ դիմանկարը, որը տանում էր «Ա-կադեմիա» գրությունն ունեցող ավտոմեքենան, «լրացվել էր» «*Карабах-Армения. Один народ – одна республика*» («Ղարաբաղ-Հայաստան. մեկ ժողովուրդ՝ մեկ հանրապետություն») բովանդակությամբ տրանսպարանտով (լուս. 5): Այդպիսով Վ. Ի. Լենինը, որն այդ ժամանակ դեռևս մնում էր իբրև ամենախոշոր հեղինակություն (լուսանկարի ետին պլանում երևում է պաշտոնական տոնական տրանսպարանտ կլիշե-բանաձևով՝ «Փառք Լենինի մեծ գործին»), դառնում էր «հեղինակը» այդ արտահայտության, որն ավելի արժեք էր ստանում այն պատճառով, որ այն տանում էին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի գիտնականները:

Նույն նոյեմբերի 7-ի խորհրդային վերջին պաշտոնական տոնական ցույցի ժամանակ Լենինի հեղինակավոր խոսքն օգտագործվեց նման մեկ ուրիշ դեպքում, երբ Լենինի պատկերը և իր հայտնի բանաձևը «*Есть такая партия!*» («Կա՛ այդպիսի կուսակցություն») կրող մեքենայի վրա բարձրացավ մի պատանի և պարզեց եռագույն դրոշը՝ այդպիսով նորովի մեկնաբանելով լենինյան բանաձևը²:

¹ Մեջբերումը Լենինի «О национальной программе РСДРП» («ՌՄԴԲՊ ազգային ծրագրի մասին») հոդվածից է, որը լույս է տեսել 1913 թ. դեկտեմբերին: Այս հոդվածի հաջորդող երկու նախադասություններում ամրապնդվում է վերոբերյալ միտքը հետևյալ կերպ. «Ինքնորոշման իրավունքը» ... նշանակում է այնպիսի դեմոկրատիկ հասարակարգ, որտեղ ոչ մի-այն ընդհանրապես գոյություն ունենալով դեմոկրատիա, այլ հատկապես չկարողանալ լինել անջատման հարցի ոչ-դեմոկրատիկ լուծում: ... Պրոլետարիատը պահանջում է այնպիսի դեմոկրատիա, որը բացառում է ազգերից մեկի բռնի պահպանումը պետության սահմաններում: Այս պատճառով էլ, «որպեսզի չխախտենք ինքնորոշման իրավունքը», մենք պարտավոր ենք ոչ թե «քվեարկել հոգուտ անջատման», ... այլ քվեարկել, որպեսզի անջատվող մարզին իրեն թողնվի այդ հարցի լուծումը»: Տե՛ս Լենին Վ. Ի., Երկեր (թարգմանված է չորրորդ հրատարակությունից), հ. 19, Երևան, 1950, էջ 679: Հոդվածի տեքստում մեջբերվող հատվածն օգտագործել է նաև Հայաստանի գրողների միության նախագահ, ԽՍՀՄ ԳԽ պատգամավոր Վարդգես Պետրոսյանը ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության հուլիսի 18-ի նիստի իր ելույթում: Տե՛ս Արցախ. Нагорный Карабах. Информационные материалы. Заседание Президиума Верховного Совета СССР от 18.07.88, Варарак-Ереван, 1988, էջ 11: Հարցը՝ ավելի լայն համատեքստում, քննարկված է հետևյալ հրապարակման մեջ. Հարություն Մարության, Սահմանադրական պայքարը Հայաստանի անկախացման ճանապարհին, էջ 643-680:

² Լևոն Աբրահամյան, Հարություն Մարության, Քաղաքական ելույթների պատկերազրկական լեզվի շուրջ (Ղարաբաղյան շարժման ցուցապաստառների օրինակով), Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական ութերորդ գիտական կոնֆերանս, Ձեկուցումների թեզիսներ, Եր., 28-30 հոկտեմբերի 1997 թ. (էջ 5-6), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 6:

Ղարաբաղյան հարցի մասին «մեջբերումային մտածողության» սկզբունքներով ստեղծված մեկ այլ հեղինակավոր արտահայտություն՝ իրար նման ձևակերպումներով, կարելի է տեսնել 1988 թ. փետրվարյան «Մեր գործը արդար է Մենք կհաղթենք» տրանսպարանտում,¹ ինչպես նաև 1988 թ. նոյեմբերի 18-ին ֆիքսված Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի քարտեզների ուրվագծերով և «Հավերժ միասին: Մեր գործն արդար է» գրվածքով մի պլակատում (լուս. 6, 7) և «Առաջ, հանուն արդար գործի» տրանսպարանտում: Չնայած պլակատի տեքստի հեղինակը նշված չէ, սակայն նրա «հեղինակին» դժվար չէ որոշել: «Մեջբերման» առաջին մասը վերնից որպես օրենք իջեցված տխրահոչակ այն շտամպի տարբերակներից է, որով ԽՍՀՄ տարիներին հատկապես սիրում էին փաստել տարբեր ժողովուրդների բարեկամության անխախտելիությունը, ինչպես՝ ռուսների և ուկրաինացիների (դեռևս Բոգդան Խմելնիցկու ժամանակներից) կամ ռուսների և բուլղարների, վերջապես ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների, որոնց, ինչպես ԽՍՀՄ օրհներգի խոսքերում էր ասվում, «навекы сплотила великая Русь» («հավիտյան համախմբել է մեծ Ռուսիան»): «Մեջբերման» երկրորդ մասը (ինչպես և փետրվարյան տրանսպարանտի տեքստը) ևս շատերին լավ ծանոթ է ԽՍՀՄ պատմությունից. դա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակման առիթով 1941 թ. հունիսի 22-ին ցերեկվա ժամը 12-ին ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Վյաչեսլավ Մոլոտովի՝ ժողովրդին ուղղված դիմումի ավարտական խոսքերն են՝ «Наше дело правое, враг будет разбит, победа будет за нами!», որոնք հետագայում՝ հուլիսի 3-ին, մի փոքր ձևափոխված տարբերակով կրկնեց Իոսիֆ Ստալինը: Այս կոչը զանազան տարբերակներով բազմիցս կրկնվել է ինչպես մամուլի հրապարակումներում, այնպես էլ բանավոր խոսքում պատերազմի ողջ ընթացքում: Ինչպես հուշում է համացանցը, եռամսա կոչի առանձին մասերը մի փոքր այլ շարադրանքով հայտնի են եղել դեռևս Առաջին համաշխարհային և Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: «Наше дело правое» ձևակերպումն օգտագործել է անգամ Վլադիմիր Լենինը 1903 թ. իր աշխատանքներից մեկում: Այսինքն, 1940-ականներից սկսած այս ձևակերպումը դարձել էր թևավոր և գործածվում էր քարոզչության տարբեր մակարդակներում, ընդհուպ Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի մեղավների վրա դրոշմելը «Наше дело правое. Мы победили» («Մեր գործն արդար է: Մենք հաղթեցինք»): Այդպիսով, Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորվելուն ուղղված պայքարը հավասարեցվում էր ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող արդարացի՝ Հայրենական պատերազմին, իսկ «ստալինյան» արտահայ-

¹ Տե՛ս «Մեր Մայր Հայաստանն ենք ուզում». հանրահավաքներ Ստեփանակերտում և Երեւիլանում, 25-26.02.1988 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=WLT-Q3vT4aQ>, 12.36 րոպե:

տության վերջին մասը՝ «мы победим» («մենք կհաղթենք»)՝ ինքն իրեն, պլակատի «տողերի արանքում» կարդացվում է։ Չնայած դիտարկվող կարգախոսը գրված է հայերեն, այն որոշակիորեն ռուսական/խորհրդային մտածողության արդյունք է։ Հետաքրքիր է, որ դարաբաղյան հարցի արդարացի լուծման համար որպես օժանդակություն բերվում են շտամպ-բառերը հենց այն մարդու, որը, ըստ հայ պատմագրության, ճակատագրական դեր էր խաղացել Լեոնային Ղարաբաղի հարցը լուծելու գործում։

Բնութագրական է, որ այս բառակապակցությունը չի կորցրել իր այժմեականությունը նաև 1990-ականներից ի վեր, սակայն դրա հայերեն թարգմանությունն օգտագործվում է բացառապես այլ առիթով. հայերենում «արդար» նշանակում է նաև «անխաղախ, անարատ»¹, ու այդ իմաստով կիրառական է «արդար յուր» արտահայտությունը։ Եվ «Մեր գործն արդար է» ձևակերպումը ավելի քան քառորդ դար օգտագործում է «Արզնիկաթ» կաթնավերամշակման գործարանն իր արտադրանքի գովազդման համար,² գրում պիտակների, իր ապրանքը տեղափոխող մեքենաների վրա։

«*Карабах должен быть в составе Арм.ССР*» («Ղարաբաղը պետք է լինի Հայկ. ԽՍՀ կազմում») կարգախոսով տրանսպարանտն (փետրվար 1988 թ.) արդեն արտահայտում է Ղարաբաղյան հարցի ոչ թե աբստրահված արձանագրումը, այլ անմիջականորեն արտացոլում է 1988 թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի «ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին» որոշումը։ Ըստ էության, հենց այդ որոշումն էր, որ մարդկանց դուրս բերեց Երևանի փողոցները՝ ի պաշտպանություն իրենց Ղարաբաղի հայրենակիցների, ինչն էլ նշանավորեց Ղարաբաղյան շարժման սկիզբը։ «*Արցախը անհապաղ վերամիավորել Հայաստանին*»³ (լուս. 8), «*Արցախը - Հայաստանին*» (լուս. 9) (երկուսն էլ՝ 7 նոյեմբերի 1988 թ.) տիպի ցուցապաստառներն իրենց տրամաբանությամբ, լեզվամտածողությամբ ծագում են վերոհիշյալ որոշման տեքստի ձևակերպումից և դրան շուրջ չորս ամիս անց հաջորդող՝ 1988 թ. հունիսի 15-ի Հայաստանի խորհրդարանի ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելու մասին որոշումից։ Դրոշի լեզվով 1988 թ. փետրվարին այդ գաղափարն

¹ Տե՛ս. Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, հ. 1, էջ 257։

² Տե՛ս օրինակ https://www.instagram.com/arzni_kat/

³ Այս նույն պահանջը քիչ այլ ձևակերպմամբ՝ «Անհապաղ Արցախը վերամիավորել Հայաստանին» առկա էր 1988 թ. հոկտեմբերի կեսերին սկսված հացադուլի պահանջների մեջ։ Լուսանկարը տե՛ս. Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, էջ 109, լուս. 57։

արտահայտված էր «Ղարաբաղ» գրությամբ Հայկական ԽՍՀ դրոշակի միջին, կապույտ շերտի վրա (լուս. 10):

«Միացում»-ն իբրև լուծում

Հիշյալ խմբի պլակատների ևս մի հատված կարելի է առանձնացնել յուրահատուկ բանալի հանդիսացող «միացում» բառի առկայությամբ. «Միացումը մեր գլխավոր խնդիրն է» (18 սեպտեմբերի 1988 թ.), «Հայաստան – Արցախ – միացում» (1988 թ. առաջին կես) (լուս. 11, 12), «Արցախ-միացում» (7 նոյեմբերի 1988 թ.) (լուս. 13), «Հայաստան / Միացում / Արցախ» (7-8 նոյեմբերի 1988 թ.) (լուս. 14) և այլն: Այդ բառն ամենահանրաճանաչ և բազմիմաստ բառերից էր հանրահավաքների առաջին իսկ օրերից: Նախ և առաջ, այն ինքնին արդեն կարգախոս էր և հաճախ վանկարկվում էր Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելուն նվիրված ելույթներից հետո, ընդ որում, այդ բառն ավելի հաճախ օգտագործվում էր Ղարաբաղում, քան թե Հայաստանում: Այսպես, եթե Երևանում ժողովուրդը պարբերաբար լիցքավորում էր ինքն իրեն «Ղա-րա-բաղ» կարգախոսի վանկարկումով, ապա Ղարաբաղում՝ «մի-ա-ցում» կարգախոսով, չնայած այստեղ հաճախ հնչում էր և «Հա-յաստան» կարգախոսը: Ըստ երևույթին, «մեծ-փոքր» հարաբերակցությունն իր կնիքն էր դնում Ղարաբաղ-Հայաստան հարաբերության վրա. «փոքր»-ի համար միավորումը համապատասխանաբար ավելի նշանակալից հասկացություն է, քան «մեծ»-ի համար: «Միավորում» բառը հանդես է գալիս նույնիսկ ԼՂԻՄ-ի ընդունած պաշտոնական փաստաթղթերում, մինչդեռ Հայաստանի ընդունած նմանատիպ որոշումներում նախապատվությունը տրվում է «կազմի մեջ մտնել» արտահայտությանը: Հատկանշական է, որ Հայաստանում Շարժման ղեկավար կորիզը հանդիսացող ոչ ֆորմալ կազմակերպությունը կոչվում էր «Ղարաբաղ կոմիտե», մինչդեռ Շարժման դարաբաղյան թևը ներկայացնող գլխավոր կազմակերպություններից մեկն իր համար ընդունեց «Միացում» անվանումը: Հետաքրքիր է հետևել, թե ինչպես էր փոխվում այն ենթատեքստը, որի միջով Շարժման տարիներին անցնում էր «միացման» գաղափարը: Մկզբում այն ընթանում էր, ինչպես արդեն նշվել է, որպես միջոց պատմական արդարությունը վերականգնելու համար, հետո այն դարձավ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը կենսագործող մեխանիզմ: Սուրգայիթյան ողբերգությունից հետո «միացում» գաղափարը դարձավ երաշխիք նոր եղեռներից, միակ պայման՝ մարդու իրավունքները պաշտպանելու համար, քանզի այդպիսիք (մարդու իրավունքները) հաշվվում էին սկզբունքորեն անհրազործելի՝ ԼՂԻՄ-ի՝ Ադրբեյջանի կազմում մնալու դեպքում: Վերջապես, 1990 թ. ամռան կողմերը այդ գաղափարը սկսում է սնել թե՛ ա-

ռանձին կազմակերպությունների, թե՛ կուսակցությունների պահանջատիրական ծրագրերը. այդպիսիք են, օրինակ «Արցախյան պահանջատիրությունը ազգի միասնության հիմքն է», «Արցախի պահանջատիրությունը հայ դատի անբաժանելի մասն է», «Ով Արցախի հետ չէ և պահանջատեր չէ՝ հայ չէ» կարգախոսները:

Հետաքրքիր է, որ «միացում» կարգախոսը շատ արագ ձեռք բերեց բավականին ընդարձակ իմաստային սպեկտր: Այն սկսեցին վանկարկել յուրաքանչյուր այնպիսի ելույթից անմիջապես հետո, որտեղ շոշափվում էր ընդհանրապես միաբանության գաղափարի այս կամ այն տեսանկյուն: Այսպես, այդ կարգախոսով էին պսակվում աշխարհով մեկ ցրված հայ ժողովրդի միաբանության մասին ելույթները: Դիտարկվող կարգախոսին են առնչվում նաև 1988 թ. հունիսյան «Հայեր բոլոր երկրների, միացե՛ք» պլակատը (7 հունիսի 1988 թ.) (լուս. 15), կառուցված «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» հայտնի կոչի սկզբունքով, ինչպես նաև այն ելույթները, որոնք կոչ էին անում ժողովրդի և ղեկավարության միասնության (հմմտ. նույն թեմայով 1988 թ. փետրվարյան «Հայաստանի կառավարություն, միացե՛ք ժողովրդի ձայնին» պլակատը¹): 1988 թ. ամռանը և աշնանը Մերձբալթիկայից ժամանած հյուրերի ելույթները նույնպես ուղեկցվում էին «միացում» կարգախոսի վանկարկումով: «Միացում» բառի այս նոր ասպեկտը պլակատային լեզվով մարմնավորված էր մի գունագեղ ցուցապաստառի մեջ, որում միավորված էին երեք մերձբալթյան հանրապետությունների և Հայաստանի դրոշները: «Միացում» կարգախոսին արձանագրված վերջին դիմումը Ղարաբաղյան շարժման քառամյակին նվիրված 1992 թ. փետրվարյան հանրահավաքում էր: Այս անգամ «միացում»-ի կոչը ուղղված էր միմյանց դիմակայող կուսակցություններին և հասարակական կազմակերպություններին:

«Միացում» բառն արդեն 1988 թ. ծնունդ տվեց հայերի միավորմանը կոչող և մեծ ժողովրդականություն վայելող «Հայեր, միացե՛ք» բանաձևին:² Այս կարգախոսը, որպես օրենք, հնչում էր բոլոր զանգվածային ցույցերի և երթերի ժամանակ և հանդես էր գալիս որպես յուրահատուկ կանչ, որը կոչ էր անում մարդկանց միանալ ցույցերին: Իր նեղ, սկզբնական (Արցախի միացումը Հայաստանին) և լայն (բոլոր հայերի միացում) իմաստով օգտագործվող «միացում» բառն իր տրամաբանական ավարտը գտավ 1988 թ. նոյեմբերյան «Հայ ժողովրդի միասնությունը Արցախի հարցի լուծման գրավականն է» պլակատում (լուս. 16):

¹ Տե՛ս «Ժամանակագրության շարունակությունը», Հայաստան. Հայաստանի ազգային անկախություն կուսակցության պաշտոնաթերթ, 25 հոկտեմբերի 1989, թիվ 16, էջ 12:

² Տե՛ս, օրինակ, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, «Ղարաբաղը մերն է և մերը կլինի», 15.06.1988 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=1puEEEjKDK4>, 0.001-0.020:

Մայր ու զավակ

«Միացում»-ի գաղափարը՝ արդեն վերամիավորման երանգով՝ պատմական, քաղաքական, իրավական և այլ բնույթի հիմնավորումներից զատ, ուներ նաև «ժողովրդական ապացույցների» դաշտ: Այստեղ այն իր դրսևորումը գտավ բազմաթիվ այն ցուցապատառներում, ուր խաղարկվում էր միմյանցից բռնի անջատված և միմյանց կրկին գտնել երագող մոր և զավակի մոտիվը: Այն հաճախ ուներ քարտեզային լուծումներ, «քարտեզային մտածողության» դրսևորումներ¹:

Այդ գաղափարի առաջին դրսևորումները հանդիպում են արդեն իսկ 1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների օրերին (փետրվարի 20-26), Օպերայի հրապարակի հարթակում, իրար կողք-կողքի. «*Դու էլ դառած կռվածադիկ իմ / բալիկն ես / ա՛յ Ղարաբաղ*» (լուս. 17), «*Մայր Հայաստանը տառապած / քեզ է սպասում գրկաբազ*» (լուս. 18):

Առաջին տրանսպարանտի բառերը Հովհաննես Շիրազի «Ղարաբաղի ողբը» բանաստեղծության առաջին տողն է: Թերևս 1950-ական թթ. գրված ու հասկանալի պատճառներով չտպագրված այս ստեղծագործությունը, որտեղ բանաստեղծորեն բնութագրվում է Ղարաբաղ-Արցախի հայության ծանր վիճակը, երկար տարիներ անտիպ էր, սակայն ժողովրդի կողմից սիրված էր ու սերտված և, մասնավորապես, 1965 թ. ապրիլի 24-ի հանրահավաքի ժամանակ ամենահաճախ օգտագործվող բանաստեղծություններից մեկն էր:²

¹ «Հայաստանի», «Մեծ Հայքի», «Կորուսյալ հայրենիքի», «Ազատ, անկախ ու միացյալ Հայաստանի» տեսլականը միշտ էլ հուզել է դարեր շարունակ պետականությունից զրկված հայերին, եղել է նրանց մտքերում, հեռու ու մոտիկ, իրական ու անիրական երազանքներում: Հայերը, հատկապես խորհրդային տարիներին, գնահատում էին այն հին, նոր ու նորագույն հայերեն ու օտարալեզու քարտեզները, որոնք ներկայացնում էին պատմական Հայաստանը, կամ որոնց վրա, օրինակ, Օսմանյան կայսրության, ապա և Թուրքիայի տարածքում գրված էր լինում «Հայաստան» կամ «Հայկական լեռնաշխարհ»: Այսինքն, միշտ էլ գնահատվել է հայկական հողերը միացած, միասնական տեսնելու պատկերագրական լուծումը, ինչն էլ առաջարկում էին քարտեզները: Հարցը հանգամանորեն քննարկված է հետևյալ հրապարակումներում. Յարության Մարութեան, «Քարտեզը որպես ինքնութեան խորհրդանիշ», Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 2006, էջ 443-478: Арутюн Марутян, «Карты как символы национального движения в Армении», в сб.: Mythical Landscapes Then and Now: The Mystification of Landscapes in Search for National Identity. Edited by Ruth Buttner, Judith Peltz. Yerevan: «Antares» Publishing House, 2006, pp. 229-250, 279-285; Harutjun Marutian, «Mapy jako symbole ruchu narodowego w Armenii», in Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym, ed. by Lewon Abrahamian, Konrad Siekierski, Warsaw: Wydawnictwo DiG, 2014, pp. 95-108:

² Տե՛ս Սամվել Մուրադյան, Հովհաննես Շիրազ. Բանաստեղծը, մարդը, Գիրք Բ, Երևան, ԵՊՀ, 2015, էջ 61: Ս. Ս. Տեր-Մինասյան, «Հովհաննես Շիրազի հայրենասիրական քնարի աշխարհայացքային շերտերը», Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2000, թիվ 2, էջ 54: Տե՛ս նաև Սիլվա Խաչատրյան, «Հովհաննես Շիրազի քնարը՝ Արցախի ազատագրական շարժման զանգահար», Արցախի պետական համալսարան, Գիտական ընթերցումներ (հոդվածներ)

Այստեղ մի քանի անգամ կրկնվում է Ղարաբաղի՝ Հայաստանի զավակ (բալիկ) լինելու գաղափարը: Շեշտվում էր, որ Ղարաբաղը «դեռ էն գլխից հայոց հող» է, որին «խլել են», հարցադրում էր արվում, թե «ե՞րբ պիտի լեռներինդ պես վեր բռունցքվեն ձեռքերն հայոց», վստահություն էր հայտնվում, որ «Մեզ չի կարող մահն էլ գատել, մի հոգի ենք ու մի մարմին», և ավարտվում էր կանխագուշակմամբ, որ Ղարաբաղը վերստին դառնալու է հայկական:¹ Ուստի պատահական չէ, որ 1988 թ. փետրվարյան օրերին հայտնվեց մի տրանսպարանտ «Երազդ կիրականացնենք, Շիրազ» գրությամբ և բանաստեղծի մեծադիր նկարով, այսկերպ անուղղակիորեն ակնարկելով «Ղարաբաղի ողբը» բանաստեղծության մեջ արտահայտված գաղափարը: Երկրորդ պլակատում Հայաստանի խորհրդանիշ Արարատների հետնախորքին պատկերված է ձեռքերը լայն բացած և դեպի իրեն վազող մանկահասակ տղային իր գիրկն առնելու պատրաստ երիտասարդ մայր: Պլակատի անմիջապես վերևում ամրացված է ԽՍՀՄ փաստացի ղեկավար Միխայիլ Գորբաչովի լուսանկարը (այդ առթիվ դիտարկումը տես ստորև):

Այդ գաղափարը բավականին արտահայտիչ կերպով դրսևորվում է, օրինակ, նաև հետևյալ չորս պլակատներում: Առաջինում պատկերված է Ռաֆայելի «Սիքստինյան մադոննա»-ի մի դրվագ՝ Աստվածամայրը մանկան հետ, իսկ դրա ներքո՝ Հայաստանի և Ղարաբաղի ուրվագծային քարտեզը: Մև հաստոտ գիծը բաժանում է մորը և մանկանը և, շարունակվելով ներքև՝ Հայաստանը և Ղարաբաղը: Պրոֆեսիոնալ նկարչի կողմից ստեղծված այս պլակատը ցուցադրվում էր Նկարչի տանը 1988 թ. մայիսյան ցուցահանդեսում: Նմանատիպ լուծումներ ունեցող մեկ այլ պլակատում (թերևս նույնմբերի 7, 1988 թ.) մի անձնավորություն թրով կտրում է դեպի Հայաստանի ուրվանկարային քարտեզի վրա կիսապառկած մայրը (Մայր Հայաստանը) ԼՂԻՄ-ի տարածքի կողմից շտապող փոքրահասակ երեխայի ճանապարհը (պատկերը հստակ չէ) (լուս. 19):

Երրորդ պլակատը (լուս. 20) թերևս կարելի է համարել «մայր-զավակ» թեմայի ամենաբնութագրական պատկերը: Պլակատը Օպերայի հրապարակում էր հայտնվել 1988 թ. ամռանը՝ հունիս-հուլիսին: Պրիմիտիվիզմի կանոններով ստեղծված այս պլակատում Հայկական ՍՍՀ տարածքում, այնտեղ, որտեղ պետք է լինի Երևանը, պատկերված է հայկական ավանդական տարազով մայրը: ԼՂԻՄ-ի տարածքը (մակագրված՝ Արցախ), սահմանային ուղեկալներով և դրանց միջև քաշված փշալարերով,

ժողովածու): Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., 2018, էջ 178-180:

¹ Յովհ. Շիրազ, «Ղարաբաղի ողբը», «Բազին» 9-12 (1990), էջ 26-27:

անջատված է Հայաստանից և գտնվում է Ադրբեջանի կազմում (դա հասկացվում է մահմեդական կիսալուսնի և աստղի պատկերով՝ սահմանային ուղեկալի սյուներից մեկի վերնամասում¹): Արցախի տարածքում նստած է արական սեռի մանուկ, որն ուզում է գալ դեպի ձեռքերը բաց իրեն սպասող մայրը: Պլակատի վերնամասում իրավիճակի ողջ դրամատիզմն արտահայտող հետևյալ քառատողն է. «Մի՛ լար որդիս հասկանում եմ՝ մերկ ես, մենակ ու անտուն... / Ախ, ինչ անեմ, անխղճորեն քեզ գիրկս առնել չեն թողնում, / Քիչ էլ տոկա, հո մեր երկրում միայն անխիղճ չի ապրում, / Ժամն այդ կգա, հավատա ինձ՝ կհայտնվես իմ գրկում»:

Չորրորդ պլակատը, նկարված սիրող նկարչի կողմից, ժողովրդի ձեռքին էր 1990 թ. ապրիլի 24-ին, Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը (լուս. 21): Այս պլակատում միմյանցից անջատված մայրն ու զավակը ձգվում են դեպի իրար. մոր թևքերը պատկերված են հայկական ազգային եռագույն դրոշակի ձևով, մինչդեռ զավակը շղթայված է երկաթե կապանքների մեջ, որոնք փակված են մահմեդական կիսալուսնի և աստղ ունեցող կախովի կողպեքով: Ընդ որում, սա այն եզակի դեպքերից է, երբ պլակատն ուղեկցվում է առանձին տրանսպարանտով, ուր բառային մակարդակով բացատրված է այն, ինչ պատկերված է պլակատին՝ «Շղթաներից ազատվելու համար հարկավոր է պայքարել»: Եթե 1988 թ. վերը դիտարկված պլակատի վրա մոր և զավակի տարանջատվածության պահը միայն արձանագրված էր, ապա 1990 թ. պլակատին, ավելի շուտ նրան ուղեկցող տրանսպարանտի վրա, արդեն նշվում է անջատումը հաղթահարելու եղանակը: Այս պլակատում զավակը ինչպես որ մայրության ավանդական մյուս պատկերներում է, արական սեռի է: Բնորոշ

¹ The star and crescent are sometimes presented as symbols of Islam. However, it is known that the star and crescent were used as symbols at least 3,000 years prior to the formation of Islam. According to certain sources, in the fourth century B.C. these signs had become the symbol of Byzantium (later Constantinople, now Istanbul). When the Turks conquered the capital of the Byzantine Empire in 1453, they appropriated the banner and the symbol of the city, too. Moreover, as the Ottoman Empire had for centuries ruled the Islamic world, and had led numerous wars against Christian Europe, many have come to perceive the star and crescent as specifically Islamic symbols. Meanwhile, it is known that Islam has no historically created symbols: there is no mention of them in the Koran and there is no evidence of their link to the Prophet Mohammed, not to mention that according to the Muslim religion to use anything as a symbol of Allah is considered a sin. Thus, the star and crescent were symbols of the Ottoman Empire, and are to the present, at least as perceived by Armenian society, considered symbols of Turkish identity. Since the Azerbaijanis have been perceived by Armenians as Caucasian Turks, it is but natural that people, wishing to point out the ethnic identity of Turks/Azerbaijanis, have made use of none other than the star and crescent, which is also a handy means for the iconographic solution of the problem. See in detail, for example:

<http://islam.about.com/library/weekly/aa060401a.htm>;

<http://islam.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?site=http://www.fotw.net/flags/islam.html>;

<http://altreligion.about.com/library/glossary/symbols/bldefsstarcrescent.htm>;

http://altreligion.about.com/library/texts/bl_2ancientpagan11.htm;

<http://www.straightdope.com/mailbag/mcrescent.html> .

է, որ նույնիսկ այն պլակատներում, որոնք անմիջականորեն չեն կապվում մայրության թեմայի հետ, Արցախը ներկայացվում է հալածված պատանու տեսքով:

Մեկ այլ պլակատում (7 հունիսի 1988 թ.) տարանջատված մոր և զավակի թեման (*«Мать-Армения ждет свое дитя Арцах»* - «Մայր-Հայաստանը սպասում է իր զավակ Արցախին») (լուս. 22) ուղեկցվում է արդեն զուտ սիմվոլիկ պատկերով. Հայաստանը ներկայացված է համընդհանուր ճանաչում գտած իր սիմվոլով՝ Արարատ լեռով, իսկ Արցախը՝ դարաբաղյան երկարակյացների «ամուսնական զույգի» արձանախմբով, որը, հատկապես Շարժման օրերին, դարձել էր նրա ամենաճանաչվող կերպարը:

Այս թեմային է ինչ-որ չափով առնչվում նաև «Գարուն» ամսագրի 1988 թ. հոկտեմբերյան համարի շապիկի նկարը. Հայաստանի ուրվագծային քարտեզի վրա մագնիս է տեղակայված, որն իրեն է ձգում ավելի փոքր չափի մագնիսը, դրված այնտեղ, ուր, եթե քարտեզը շարունակելու լինեին, պետք է գտնվեր ԼՂԻՄ-ը: Բացի բնական մագնիսային ձգողականության մոտիվից, մայրության թեման այստեղ կարելի է գտնել և Հայաստանի քարտեզում, որտեղ հաճախ տեսանելի է կիսադեմով, ձգված վիզ ունեցող կանացի գլխի ուրվապատկերը:

Հիշյալ մոտիվը հատկապես լավ է արտահայտված 1988 թ. ամառային մի «Ֆոտոկրծքանշանի» վրա (լուս. 23)¹: Լուսանկարչական եղանակով բազմացրած, 4x6.5 սմ չափերն ունեցող «կրծքանշանը» ներկայացնում է Հայաստանի մանրամասնորեն մարդակերպացված քարտեզը. կին-քարտեզի վրա նկարված են նույնիսկ աչքերն ու մազերը, Սևանա լիճը դարձել է հերակալ, իսկ Երևանը նշված է թանկարժեք քարից պատրաստված կլորավուն ականջօղի ձևով: Կինը կարոտով նայում է ԼՂԻՄ-ի քարտեզին, որը, նկարված լինելով Հայկ. ԽՍՀ դրոշի ֆոնին, տեղադրված է օվալաձև շրջանակի մեջ: Կնոջ գլուխը նույնպես պատկերված է նման հիմնագույնի վրա, ընդ որում՝ վերին ձախ անկյունում նկարիչը՝ Յեղորիկ Ասլանյանը, տեղադրել է նաև Հայկ. ԽՍՀ պետական դրոշի բանվորագյուղացիական խորհրդանիշը՝ մուրճ ու մանգաղը աստղի հետ: Ֆոտոկրծքանշանի վերին ու ստորին մասերում համապատասխանաբար գրված է «Միայն այդպես ենք հաղորդակցվում... մինչև ե՞րբ...» և «Բանական մարդիկ, մի թույլ տվեք կորչի՛... Փրկե՛ք, վերադարձրե՛ք...»: Սա մեզ հայտնի միակ դեպքն է, երբ պլակատում գիտակցաբար կատարված է տեղագրական վերադասավորում՝

¹ «Ֆոտոկրծքանշանը» սիրալիր կերպով հեղինակներին է տրամադրել մեր գործընկեր Հռիփսիմե Պիկիչյանը:

ԼՂԻՄ-ը տեղադրված է Հայաստանից ոչ թե աջ,¹ այլ ձախ, այնպես, որ կին-Հայաստանը կարողանա նրան տեսնել: Հետաքրքիր է, որ նկարիչը, ըստ երևույթին փորձելով հիմնավորել այս տեղագրական անճշտությունը, ԼՂԻՄ-ի քարտեզը զետեղել է ոսկեգոծ շրջանակի մեջ, այդ ձևով պարզաբանելով ուղեկցող գրությունը՝ «Միայն այդպես ենք հաղորդակցվում», այսինքն հաղորդակցվում ենք ինչպես ազգականի հետ (հմմտ. դրոշակի հիմնագույնը), որը գտնվում է օտարության մեջ և այդ պատճառով էլ հիշատակային բնույթի լուսանկարում է: Կրծքանշանի խորհրդային սիմվոլիկան ընդգծում է հայերի լոյալությունը, այսինքն բազմիցս շեշտվող այն հանգամանքը, որ հայերի պահանջները չեն կրում հակախորհրդային բնույթ:

Տոտոկրծքանշանի գրությունների սրտաձևիկ պոետիկան զուգորդվում է այն բանաձևերի հետ, որոնցում նույնպես խաղարկվում էր տարանջատված մոր և մանկան թեման, որն ընդգծված շեշտադրում ուներ հատկապես 1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների առաջին օրերին. գրեթե յուրաքանչյուր ելույթ ունեցողը, որպես օրենք, խանդավիցորեն, այս կամ այն կերպ օգտագործում էր այդ կերպարը:² Տրանսպարանտային կատարմամբ այն հնչում էր հետևյալ ձևով. «Мы ждем свое дитя Арцах» («Մենք սպասում ենք մեր մանկանը՝ Արցախին»), «Մայր Հայաստանը քեզ է կանչում, Ղարաբաղ» կամ «Մայր Հայաստանն է կանչում»³ (բոլորն էլ փետրվար 1988 թ.): Վերջին կարգախոսը հետաքրքիր է այն առումով, որ փաստորեն պատճենահանված է Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբից ի վեր հայտնի «Родина-мать зовёт» («Մայր-հայրենիքն է կանչում») պլակատից: Բերված բոլոր բանաձևերն

¹ Այլ ցուցադրաստանների վրա հանդիպող ԼՂԻՄ-ի տեղադրումը մայր-Հայաստանի ուր-վագծային քարտեզ-կիսադեմի ծոծրակային մասից ներքև համադրվում է բառային հայտնի «Ղարաբաղը մայր-Հայաստանի մեջքն է» բանաձևի հետ, և այդ իսկ պատճառով այն՝ մեջքը, չի կարելի «կոտրել»: Այդ թեզը մեկ անգամ չէ, որ բերվում է ի պաշտպանություն այն բանի, որ Ղարաբաղը պետք է հայկական մնա:

² Հմմտ. ստեփանակերտյան հանրահավաքների մասնակիցներից բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանի ձևակերպումը հարցազրույցի ժամանակ՝ 1988 թ. փետրվարի 25-ին. «Ժողովրդի պահանջը շատ արդար է, ազնիվ ու բարոյական պահանջ է: ... Այս ժողովուրդը ցանկանում է ապրել իր ժողովրդի հետ, երբ որդին ուզում է ապրել իր մոր հետ և ուզում է, այսպես ասած, ժողովրդի լեզվով ասած, խորթ մորից ազատվել և ապրել իր հարազատ մոր հետ: Այստեղ ոչ մի վատ բան չկա, այստեղ ոչ մի չար բան չկա: Այստեղ ժողովուրդների հարաբերությունները խաթարելու ոչ մի միտում չկա»: Տե՛ս «Մեր Մայր Հայաստանն ենք ուզում». հանրահավաքներ Ստեփանակերտում և Երևանում, 25-26.02.1988 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=WLT-Q3vT4aQ>, 0.22-1.32 րոպե: Գուրգեն Գաբրիելյանի մասին տե՛ս Գայանե Լալայան, «Գուրգեն Գաբրիելյանը և Արցախյան շարժումը», Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, հումանիտար գիտություններ, 2015, թիվ 1, էջ 84-88:

³ Տե՛ս Ժամանակագրության շարունակությունը:

ուղղված են մոր կողմից զավակին, ինչը զարմանալի չէ, քանի որ դրանք ստեղծվում էին Երևանում: Մոտավորապես այդ նույն ժամանակ՝ 1988 թ. փետրվարին, մայիսին և սեպտեմբերին Ստեփանակերտում ևս հանդիպում էին նմանատիպ ցուցապաստառներ, սակայն դրանք արդեն ուղղված էին անապաստան զավակի կողմից մորը, ինչպես օրինակ. «Ղարաբաղին՝ Մայր Հայաստան» (լուս. 24), «Որբ Ղարաբաղը մայր է ուզում», «Мечта карабахцев – воссоединение с матерью-Арменией» («Ղարաբաղցիների երազանքն է՝ վերամիավորումը մայր-Հայաստանի հետ») և կամ դիտարկվող խմբին անուղղակիորեն առնչվող կարգախոսը՝ «Гарантия счастья наших детей – воссоединение НКАО с Арменией» («Մեր երեխաների երջանկության գրավականը ԼՂԻՄ-ի Հայաստանի հետ վերամիավորումն է»), չնայած այս վերջինում նախ և առաջ դիմվում է շատ ավելի կոնկրետ թեմայի՝ ծնողի հոգացողությունը իր երեխաների նկատմամբ, «Наша цель – воссоединение с Матерью Арменией» (Սսկերան, [լուս. 25]: Ճիշտ է, 1988 թ. փետրվարին Երևանում նույնպես արձանագրվեց Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի ուրվագծային քարտեզներով մի պլակատ, որը ևս սրտաճմլիկ եղանակով դիմում էր մայր-Հայաստանին՝ զավակ-Ղարաբաղի անունից՝ «Մայրիկ, օգնիր, դժբախտության մեջ եմ» (լուս. 26, 27): Սակայն, դատելով բովանդակությունից, կարելի է ենթադրել, որ այն ստեղծված էր ղարաբաղյան ծագում ունեցող երևանցիների կողմից:¹ Իրավիճակն ասես կրկնվեց ավելի քան երեք տասնամյակ անց, երբ «Հայաստան» դաշինքի 2022 թ. նոյեմբերի 5-ի հանրահավաքի ժամանակ մի պատանի ձեռքին բռնել էր դրանից օրեր առաջ՝ հոկտեմբերի 30-ին, Ստեփանակերտում կայացած բազմահազար հանրահավաքի ժամանակ լուսանկարված մի աղջնակի՝ պատկերը, ում ձեռքին էր զավակ-Արցախի դիմումը Մայր Հայաստանին՝ «Ես քո՝ զավակն եմ, Հայաստան» (լուս. 28):²

1988 թ. ամռանը ղարաբաղյան խնդրի առաջարկվող ժողովրդական լուծումների մեջ քննարկվում էր նաև մեկ այլ տարբերակ՝ որ Հայաստանը՝ միանա Արցախին: Ու անմիջապես ստեղծվեց այս գաղափարին համարժեք բովանդակությամբ ցուցապաստառը, որն արձանագրվել է 1988 թ. հուլիսին. «Արցախ[,] Մայր Հայաստանի սիրտն ու ձեռքը քեզ»:³

¹ Կարգախոսների և պլակատային գաղափարների որպես կանոն Ղարաբաղից Հայաստան արտահանում դիտվում էր Շարժման ողջ ընթացքում: Թատերական հրապարակում առանձնանում էր նույնիսկ մի տարածք՝ վառ արտահայտված ղարաբաղյան կարգախոսներով. դա Հ. Թումանյանի հուշարձանի մոտակայքն էր, որտեղ սովորություն ունեին հանրահավաքների ժամանակ հավաքվելու երևանցի ղարաբաղցիները:

² «Մենք ալ քո զավակն ենք, Հայաստան...», Հայրենիք (Բոստոն), 8 նոյեմբերի 2022 թ.:

³ Տրանսպարանտը ֆիքսել ենք 2004 թ. աշնանը «Հեղափոխություն» հեռուստահաղորդման ժամանակ (վարող՝ Վահրամ Մարտիրոսյան):

Իր երեխաների երջանկության մասին հոգացող մոր կերպարը, ինչպես պարզվեց, սնում էր ոչ միայն Ղարաբաղում և Հայաստանում ցուցապաստառներ կերտողների, այլև անձամբ Միխայիլ Գորբաչովի երևակայությունը, որն իր «Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին» (26 փետրվարի 1988 թ.) դիմումի մեջ նույնպես անդրադառնում էր այս, գրեթե ամեն օր հիշատակվող կերպարին՝ «*Ни одна мать не согласится с тем, чтобы ее детям угрожали национальные распри...*» («Ոչ մի մայր չի համաձայնվի, որ իր զավակներին ազգային գծություններ սպառնան...»):¹ Հետաքրքիր է, որ հայերի որոշ մասի շրջանում խոսքային այս շտամպը՝ գուգորդվելով վերոբերյալ պլակատներին, վարդագույն հույսեր առաջացրեց առ այն, որ հայերի նման Գորբաչովը ևս դարաբաղյան պրոբլեմի մեջ հակված է տեսնելու տարանջատված մոր և զավակի կերպարը: Ըստ երևույթին ծնողական թեման այնքան էր հարազատ Գորբաչովին, որ նա հետագայում, 1988 թ. հուլիսին, կրկին դրան անդրադարձավ, այս անգամ ի պաշտպանություն պատժիչ գորքերի («*Это же наши дети...*» - «Չէ որ դա մեր երեխաներն են...»), որոնց հայերը փորձում էին դիմադրություն ցույց տալ: Թևավոր դարձած այս արտահայտությունը միանգամից խթան հանդիսացավ պլակատների մի նոր շարք ստեղծելուն:²

Մոր և որբ երեխայի մասին պաթետիկ, երբեմն և սրտաճմլիկ երանգ ունեցող պլակատները պահանջողական նրբերանգ են ձեռք բերում «*Ղարաբաղը մայր-Հայաստանին*» տրանսպարանտում:³ Հարկ է նշել, որ վերջին կարգախոսը ժամանակագրական իմաստով վերոհիշյալ խմբի զարգացումը չէ, այլ հանդես է եկել խմբի մյուս ցուցապաստառների հետ միաժամանակ, 1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների ընթացքում: Մակայն այն փաստորեն դրանց տրամաբանական զարգացումն է, երբ անցում է կատարվում զգացմունքային արձանագրումից դեպի պահանջ: Ընդհանրապես, ինչպես ցույց է տալիս ցուցապաստառների բովանդակային վերլուծությունը, Շարժման յուրաքանչյուր էտապում միաժամանակ հանդես են գալիս տրանսպարանտներ ու պլակատներ, որոնք բնորոշ են ինչպես ապագա, այնպես էլ անցած ամենատարբեր փուլերին: Մակայն դրանք, որպես օրենք, եզակի են լինում (ինչպես օրինակ վերոհիշյալ տրանսպարանտը, որը փետրվարյան ցուցապաստառների զանգվածում միակն է), մինչդեռ հիմնական թեմատիկ ուղղվածությունը ստեղծում են հենց այն պաստառները, որոնք համահունչ են տվյալ էտապին և կազմում են գերակշռող մեծամասնություն: 1988 թ.

¹ Գրական թերթ, 4 մարտի 1988 թ., թիվ 10 (2378):

² Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, էջ 207-210, լուս. 142, 144, 145:

³ Տե՛ս «Ժամանակագրության շարունակությունը»:

հունիս-հուլիսին հայտնված նմանատիպ մի տրանսպարանտում նաև նշված էր պահանջը ներկայացնող տարածքի անվանումը. «Ղարաբաղը՝ Մայր Հայաստանին – Քյավառ» (լուս. 29):

«Ղարաբաղը՝ մայր-Հայաստանին» պահանջը՝ առանց մայրության թեմային հղելու, ձեռք է բերում «Արցախը-Հայաստանին» տեսք: Այս պահանջը փաստորեն արդեն դիտարկվել է, երբ խոսք էր գնում ցուցապատառներում «միացումի» գաղափարի մասին: Քարտեզագրական լուծմամբ նման մի պլակատ առկա էր 1988 թ. փետրվարին (լուս. 30): Պլակատում Հայկական ԽՍՀ և ԼՂԻՄ-ի քարտեզների ուրվապատկերներն են, որոնց վրա գրված է «Հայաստան», իսկ վերնամասում՝ «Ղարաբաղ-Արցախը՝ Հայաստանից անբաժան»: Սխեմատիկորեն այս գաղափարը ձևակերպված է 1988 թ. հուլիսի սկզբի առաջին համագգային գործադուլի «Միացնել Արցախը Հայաստանին» պահանջում (լուս. 31):

1988 թ. հոկտեմբերի կեսերին, երբ դրամատիկ իրադարձություններ էին տեղի ունենում Ղարաբաղում, Հայաստանի ու Ղարաբաղի հոգևոր միասնության ցուցադրման էր ուղղված հետևյալ ակցիան. արդեն մի քանի օր դասադուլ անող Կոնսերվատորիայի ուսանողները մոմերով ստեղծել էին Հայկական ԽՍՀ ու ԼՂԻՄ ուրվաքարտեզները, մոմերով իսկ գրել «Արցախ» և ապա, ուշ երեկոյան, վառել էին մոմերը (լուս. 32, 33, 34, 35): Այդ կերպ ստեղծված պատկերն ասես համատեղ հայաստանյան-ղարաբաղյան աղոթասացություն լինելու առ Բարձրյալը վերամիավորման գործում օգնության խնդրանքով:

Պետք է նշել, որ ի թիվս նման լուրջ և կտրուկ պահանջների, միավորման թեման ձեռք է բերում և ուրախ, տոնահանդեսային երանգավորում, ինչը զարմանալի չէ, եթե նկատի ունենանք, որ զանգվածային հանրահավաքներն ու ցույցերը շատ ընդհանուր գծեր ունեին կառնավալային տիպի ժողովրդական տոնի հետ:¹ Ընդհանրապես, «բարձր մակարդակի» շատ կարգախոսներ ունեին իրենց «ցածր մակարդակի» նմանակները հանձնիս անեկդոտներին: Այսպես, 1988 թ. փետրվար-մարտին տարածված էին անեկդոտներ այն մասին, թե ինչպես Շարժումից դուրս կանգնած մարդիկ, օրինակ «ցեխավիկներ»-ը,² խորհուրդ էին տալիս, որ Ղարաբաղի փոխարեն կամ Ղարաբաղից բացի պահանջեին նաև մերձսևծովյան նշանավոր առողջարա-

¹ Տես, օրինակ, Լ. Հ. Աբրահամյան, «Քառսը և կոսմոսը ժողովրդական ելույթների կառուցվածքում. Ղարաբաղյան շարժումը ազգագրագետի հայացքով», Մշակույթ, 1990, թիվ 2-3, էջ 14-21:

² «Ցեխավիկ» ռուսերենից թարգմանաբար բառացի նշանակում է արտադրամասի պետ: Խորհրդային շրջանում «ցեխավիկներ» կոչում էին անձանց, ովքեր ներգրավված լինելով արդյունաբերության ոլորտում՝ պետական արտադրությունից գոյացած շահույթի մի մասը, նաև կորզած հումքը ծառայեցնում էին սեփական ընդհատակյա արտադրությանը:

նային քաղաքները՝ Սոչին, Սուխումը: Իսկ մի ծեր կին խնդրում էր, որպեսզի ժողովուրդը պահանջի նաև միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անին: Անեկդոտիկ լինելով հանդերձ, նման առաջարկները այնուամենայնիվ մատնանշում էին շատ մարդկանց իրավական գիտելիքների սկզբնական շրջանում բավականին ցածր մակարդակը, որն արագորեն, ուղղակի աչքերի առաջ, սկսեց աճել Շարժման զարգացմանը զուգընթաց:

«Ղարաբաղը մերն է»

«Ղարաբաղ-Հայաստան» թեմայում հետաքրքիր խումբ են կազմում այն ցուցապաստառները, որոնցում պնդվում է, թե «Արցախ աշխարհը մերն է», «Ղարաբաղը մերն է» (լուս. 18)¹: Այս կարգախոսն այն աստիճան ժողովրդականություն վայելող էր, որ անմիջապես դարձավ առօրյա բանաձև՝ հիմք հանդիսանալով զանգվածային ժողովրդական ստեղծագործության ամենաանսպասելի դրսևորումների: Այսպես, 1988 թ. ամառային երթերի ժամանակ կարելի էր լսել հետևյալ զվարճալի բառախաղը. ցուցարարներից մեկը բարձրաձայն հարցնում էր՝ «Ղարաբաղը ու՞մն ա», իսկ բազմությունը պատասխանում էր՝ «Մե՛րը»: Հարցը կրկին էր տրվում և կրկին ստացվում էր բազմաձայն պատասխան: Երրորդ անգամ «երկխոսություն» վարողը հարցնում էր՝ «Թուրքերի ի՞նչը», - «Մե՛րը», կրկին ուրախ պատասխանում էր խումբը: Վերջին դեպքում «մերը» բառը հասկացվում էր որպես «մայր», այսինքն հարց ու պատասխանային բառախաղն ավարտվում էր թուրքերի մոր հասցեին ուղղված պարզորոշ ընկալվող բանաձևով: Այս նույն թեմայով ժողովրդական ստեղծագործության մեկ ուրիշ օրինակ է ցայտաղբյուրին ամրացված ինքնաշեն թիթեղյա սկավառակի (որի շնորհիվ ջուր կարող էին խմել միանգամից երեք մարդ) վրայի արձանագրությունը՝ «Հայեր, դիմացե՛ք, Ղարաբաղը մերն է» (26 սեպտեմբերի 1989 թ.) (լուս. 36, 37):

Ժողովրդական բանահյուսության մեկ այլ օրինակում, կառուցված մանկական համրանքով ոտանավորի ձևով, դրսևորվում են այդ, թվում է թե պարզունակ բանաձևի բոլոր հակասական կողմերը. «Ղարաբաղը մերն ա,/ Բայց թուրքերի ձեռն ա,/ Պապան գնաց ցույցի,/ Որ ապացույցի»: Ըստ այս ոտանավորի տրամաբանության, Ղարաբաղը մերն է, այսինքն պատկանում է հայերին (de facto, պատմականորեն, էթնիկորեն), բայց միաժամանակ և

¹ Բնորոշ է, որ ստեփանակերտյան և երևանյան հանրահավաքներին ի պատասխան տեղի ունեցած Բաքվի հանրահավաքների լեյտոնտիվը Ղարաբաղի «մերոնքական» լինելու մասին նույն բանաձևն էր, ինչի մասին է վկայում օրինակ «Карабах был и будет нашим!» («Ղարաբաղը կար և կլինի մերը») տրանսպարանտը: *Эта Трагедия длиною в 2 года. Фотохроника событий, Баку: Азернешр, 1990.*

մերը չէ (*de jure*¹ ըստ խորհրդային սահմանադրության) և դրա համար էլ հալեիրը դուրս են եկել ցույցի, որպեսզի լուծեն այդ հակասությունը: Այս համարանքախառնից կարելի է նաև իմանալ, որ հայերի կողմից կիրառվող «ապացուցման» միջոցը խաղաղ ցույցերն են՝ նպատակաուղղված Կենտրոնից սպասվող իմաստուն և արդարացի լուծման սպասմանը:

Ղարաբաղի «մերը լինելու» ապացուցման միջոցները տարբեր երանգավորում ունեին. համբերության կոչերից («*Հայեր, դիմացե՛ք...*») մինչև կտրական (թերևս Հովհաննես Շիրազի գրչին պատկանող)՝ «*Մի հող, որ թեկուզ երկինք համբառնա, / Հայոց եղել է, Հայոց կմնա*» (լուս. 38), «*Ղարաբաղը մերն է եղել, կա և կլինի*»¹ կամ էլ «*Ղարաբաղը միայն Հայաստանին*» (լուս. 39): Վերամիավորումն պատկերագրորեն «իրականացվել էր» դեռևս փետրվարյան մեկ այլ պլակատում (լուս. 40), սակայն եթե վերը հիշված պարագայում դա արվում էր պարզապես քարտեզները նույն գույնով ներկելու ճանապարհով, ապա այս դեպքում միավորման համար բառիս բուն իմաստով պայքարելու անհրաժեշտությունն անուղղակիորեն մատնացույց էր արվում դիտարկվող պլակատը կրողների ով լինելու հանգամանքով: «*Արցախի դու մերն ես*» գրությունով ուղեկցվող Հայաստանի ու Ղարաբաղի իրար միացած ուրվագծային բավականին անպաճույճ քարտեզով պլակատի կողքին պաստառի վրա ամրացված մարտական շքանշաններ էին, ու դրանցով պարգևատրվածները, այն է՝ Աֆղանստանում կռված, մարտական փորձ ունեցող հայ երիտասարդները: Նրանց ակտիվությունը կոչված էր ցուցելու, որ հայերը պատրաստ են զենքը ձեռքներին պայքարելու Արցախի ազատագրման համար: Սրա մասին ուղղակիորեն գրված էր մեկ այլ «բացատրական» բնույթ ունեցող տրանսպարանտում. «*Աֆղանստանում ինտերնացիոնալ պարտքը կատարած հայ զինվորները քեզ հետ են Ղարաբաղ*» (լուս. 41): Այդ պատրաստակամությունն ավելի էր ընդգծվում «աֆղանցիների» ձեռքին գորավար Անդրանիկի պատկերով պլակատի առկայությամբ: Անդրանիկը անվախ հայդուկ էր, ժողովրդական հերոս ու հայտնի գորահրամանատար, ում ղեկավարությամբ հայ մարտիկները մեկ անգամ չէ, որ հաջող մարտեր էին մղել թուրք կեղեքիչների դեմ:

Այստեղ արժե նշել ցուցապաստառային լեզվի մի հետաքրքիր յուրահատկություն. Շարժման տարբեր փուլերում օգտագործվող միևնույն պլակատ/տրանսպարանտը կամ կարգախոսը կարող է ձեռք բերել տարբեր իմաստային նրբերանգներ: Այսպես, վերջին (ինչպես և նախավերջին) կարգախոսը հայտնվել է 1988 թ. փետրվարին և այն օրերի ենթատեքստում նշանակում էր «Ղարաբաղը Հայաստանի մաս» ընդհանուր թեմայի կատեգորիկ պնդում: Սակայն այդ նույն կարգախոսը, արձանագրված մեր կողմից նույն

¹ Տե՛ս Ժամանակագրության շարունակությունը:

թվականի նոյեմբերին, արտահայտում է արդեն այդ ժամանակներում լայնորեն քննարկվող ԼՂԻՄ-ի ՌԽՖՍՀ-ին տարածքաադմինիստրատիվ վերաենթարկման նկատմամբ անհամաձայնություն: Նոյեմբերին այդ կարգախոսն արտահայտում էր նաև Ղարաբաղի պրոբլեմի լուծման հարցում հրաժարում փոխզիջումների քաղաքականությունից, ինչին մեկ անգամ չէ, որ կոչ էր անում երկրի ղեկավարությունը, առանց, սակայն, առաջարկելու կոնկրետ կառուցողական դեղատոմսեր: Այդ կոչերին անմիջականորեն արձագանքեցին 1989 թ. աշնանը հայտնված ցուցապաստառները. «Ոչ մի «կոմպրոմիս» Արցախի հարցում» (լուս. 42), «Կոմպրոմիսը» Արցախի նոր գերությունն է» (լուս. 42): Փոխզիջումներին չհամաձայնելու մասնավոր օրինակ կարելի է տեսնել «Шуши армянам или никому» («Շուշին հայերին կամ ոչ մեկին») տրանսպարանտում (լուս. 43), որը հայտնվեց 1988 թ. նոյեմբերին ի պատասխան այդ օրերին հնչած այն լուրերի, թե իբր վերսններում պատրաստվում են դիտարկել Հայաստանին ԼՂԻՄ-ի միայն այն մասերը հանձնելու հարցը, որտեղ որ գերակշռում է հայ բնակչությունը և, հետևաբար, Շուշին, համաձայն այդ տարբերակի, մնալու էր Ադրբեյջանի կազմում:

«Համերաշխության» ցուցապաստառներ

Ցուցապաստառներն ունեն ևս մի եզակի հատկություն: Նրանց միջոցով, չդիմելով բնույթով աշխատատար սոցիոլոգիական հետազոտությունների, սկզբունքորեն, բավարար վստահությամբ, կարելի է դատել բազմառաջադրանոց հանրահավաքների մասնակիցների ոչ միայն ցանկությունների ու պահանջների, այլ նաև սոցիալական կազմի մասին: Այսպես, սկսած 1988 թ. փետրվարից, ողջ տարվա ընթացքում, մեծ քանակությամբ «համերաշխության» տրանսպարանտներ էին հանդես գալիս, որոնցում, ամենատարբեր մակարդակներում, աջակցություն էր արտահայտվում Արցախի ժողովրդին. «Արցախ, Արտաշատը միշտ քեզ հետ է» (լուս. 44), «Մեսրոպ Մաշտոցը և Օշականը ձեզ հետ են», «Բաղրամյանի անվան սովխոզը միանում է ձեզ Ղարաբաղի հայեր», «Արարատը քեզ հետ է, Ղարաբաղ», «Աբովյանցիները քեզ հետ են, Ղարաբաղ» (լուս. 45), «Արցախ՝ Էջմիածինը քեզ հետ է» (լուս. 46) «Կարելագործները Արցախի հետ են», «Ռելեի աշխատողները ձեզ հետ են, դարաբաղցիներ», «Արցախ, Հայաստանը քեզ հետ է. ԵրՊԲ», «Ղարաբաղ, համալսարանը քեզ հետ է» (լուս. 47), «Արցախ, Կոնսերվատորիան քեզ հետ է» և նմանատիպ հավաստիացումներ առանձին ֆակուլտետների, ուսումնարանների, դպրոցների, զանազան հիմնարկությունների, Հայաստանի տարբեր շրջանների, քաղաքների ու գյուղերի և հայկական խորհրդային Սփյուռքի առանձին կենտրոնների կողմից, ինչպես «Ախալքալաքի 70 հազար

հայերը քեզ հետ են, Ղարաբաղ»։ Այդ տարիներին Երևանի տարբեր բուհերում սովորում էին ավելի քան մեկ հազար սփյուռքահայ ուսանողներ։ Փետրվարի 23-ին Երևանի բժշկական ինստիտուտի շուրջ չորս տասնյակ սփյուռքահայ ուսանողներ «Սփյուռքը ձեզ հետ է» տրանսպարանտով միացան հանրահավաքի մասնակիցներին (լուս. 48)¹։ Մի խոսքով, առկա էր ամբողջական ինչպես աշխարհագրական, այնպես էլ հասարակական և տարիքային ներկայացուցչություն. այստեղ և՛ բանվորներ էին, և՛ գյուղացիներ, և՛ ծառայողներ, և՛ դպրոցականներ, ընդհուպ մինչև նախադպրոցական Հակոբիկը, որ տանում էր «Ղարաբաղ, չվախենա՛ս, Հակոբիկը քեզ հետ է» տրանսպարանտը²։

«Карабах-Армения. Один народ – одна республика»

Ցուցապաստառները թույլ են տալիս նաև հետևել, թե օրենսդրական բնույթի ինչպիսի սկզբունքներ է առաջարկում ժողովուրդը դարաբաղյան պրոբլեմի լուծման նպատակով։ Օրինակ, 1988 թ. նոյեմբերին, երբ լայնորեն քննարկվում էին ԽՍՀՄ Սահմանադրության լրացումներն ու փոփոխությունները, հանդես եկավ «Карабах-Армения. Один народ – одна республика» («Ղարաբաղ-Հայաստան. մեկ ժողովուրդ՝ մեկ հանրապետություն») տրանսպարանտը, որի մասին արդեն նշել ենք (լուս. 5)։ Այստեղ «օրինաստեղծության» լեզվով փաստորեն պնդվում է «Ղարաբաղ-Հայաստան» դիտարկվող ցուցապաստառների մեծ խմբի հիմնական միտքը։

Քանի որ, համաձայն այս խմբի պլակատների ու տրանսպարանտների տրամաբանության, Ղարաբաղը և Հայաստանը դիտվում են որպես բնական ամբողջություն, ապա ԼՂԻՄ-ը «բռնի կերպով անջատելու» ցանկացած փորձ ընկալվում է որպես բռնարարք։ Օրինակ, 1988 թ. նոյեմբերի կեսերի պլակատում (լուս. 49) պատկերված են Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի քարտեզները՝ ներկված հայկական ազգային դրոշի երեք գույներով։ Ղարաբաղը շղթայված է, և նրան Հայաստանից հեռու՝ դեպի Ադրբեջանի խորքերն է քարշ տալիս խորհրդային տանկը։ Պլակատի և ուղեկցող հայրենասիրական բնույթի

¹ Տեղեկությունը սիրահոծար տրամադրել է այդ ժամանակ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ուսանող, ներկայումս պատմ. գիտ. թեկնածու Գևորգ Յազըճեանը։ Նրա հաղորդմամբ՝ սփյուռքահայ ցուցարարները գերազանցապես Լիբանանից և Սիրիայից էին, նրանց կազմակերպողը լուսանկարի առջևի հատվածում պատկերված, ինստիտուտի երրորդ կուրսի ուսանող, «Հայ ժողովրդային շարժում» կազմակերպության անդամ, ծնունդով քեսապցի Սատթեոս Չոլաքյանն էր։

² Զավեն Խառատյան, «Արցախ, չվախենա՛ս, Հակոբիկը քեզ հետ է», «Պիոներ կանչ», 25 հոկտեմբերի 1989 թ. (թիվ 84)։

բանաստեղծության հեղինակը VII դասարանի աշակերտ է, ծնունդով Արցախից:

Մեկ այլ պլակատում (1988 թ. հունիս) պատկերված էին «Հայաստան» և «Արցախ» մակագրությամբ Հայկական ԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի քարտեզների ուրվանկարները (լուս. 50): Արցախից սլաք էր ուղղված դեպի Հայաստան թերևս ակնարկելով արցախահայության ձգտումը դեպի Մայր հայրենիք: Այդ ձգտման դեմ պայքարի է ելել յաթաղանը, այսինքն՝ յաթաղանի մշակույթը կրողները, որպիսիք տվյալ պարագայում հենց ադրբեջանցիներ/թուրքերն են: Նրանք պայքարում են այդ ձգտման դեմ սուվգայիթյանին նման արյունոտ կոտորածներով: Յաթաղանին սակայն հակադրում է հայկական սուրբ: Պլակատի եզրերին Պարույր Սևակի «Եռաձայն պատարագ» պոեմի մեծ ժողովրդականություն վայելող կրկնատողն է, որը պլակատի հեղինակին հիմք էր տվել ծավալվելու, ստեղծելու մի ամբողջ ծրագրային հայտարարություն՝ *«Ողբամ մեռելոց, բեկանեմ շանթեր, կոչեմ ապրողաց: Ճշմարտության սուրն ենք բարձրացնում արյունակոլով յաթաղանի դեմ, ու թե աշխարհում կա արդարություն, թե կա պատմություն, ինտերնացիոնալ հավասարություն ու եղբայրություն, մենք պիտի հաղթենք...»*: Ինչպես հետևում է պլակատային տեքստից, այդ «Ճշմարտության սուրն» անարյուն պայքարի խորհրդանիշ է: Հատկանշական է այս տեքստի պոետիկան. այն օգտագործում է ինչպես բանաստեղծական բնույթի տերմիններ, օրինակ՝ «արյունակոլով», այնպես էլ հեղափոխական տերմինաբանություն, ընդ որում՝ ողջ տեքստը, ներառյալ և մուտքի սևակյան մասը, հայրենասիրական ուժեղ պաթոս ունի: Պլակատային տեքստում օգտագործված «զենքերը»՝ «Ճշմարտության սուր», «արդարություն», «պատմություն» ևս մեկ անգամ ցուցում են, որ Ճշմարտության և արդարության համամարդկային գաղափարները՝ համեմված պատմության գործոնով, դառնալով պատմական Ճշմարտություն, պատմական արդարություն ու պատմական հիշողություն, չնայած բազմաթիվ փորձություններին, եղել են և շարունակում են մնալ հայ ազգային ինքնության կարևորագույն բաղադրիչները¹:

Պայմանականորեն ցուցապատառների այս խմբին, որտեղ օգտագործվում է Ղարաբաղը Հայաստանից բռնի կերպով անջատելու գաղափարը, կարելի է դասել և 1988 թ. ամառվա մի պլակատ, որտեղ պատկերված է, թե ինչպես ձմերուկ-Հայաստանից հանվում է մեծ դանակի ծայրին խրված պատառ-Ղարաբաղը:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի և ընդհանրապես Հայկական հարցի «խոհարարական» լուծման եղանակին կարելի է դասել նաև այդ ժամանակների մեկ այլ պլակատ, որում պատկերված է արյունոտ յաթաղան և Հայաստանի

¹ Տե՛ս Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, էջ 175-176:

քարտեզին խրված եռաժանի-«պատառաքաղը»: Ուղեկցող գրությունը բացատրում է՝ «Եթե Ղարաբաղը պարտվի, այս վերջին պատառը ևս կուլ կգնա» (լուս. 51):

Մասի և ամբողջի նման հարաբերակցության ձևակերպումը լայն տարածում ունեցող արտահայտչամիջոցներից է, և պատահական չէ, որ այս նույն թեման, սակայն ադրբեջանական կողմի տեսակետը արտահայտող և արված ոչ թե պատկերային, այլ բառային մակարդակով, Ադրբեջանը ներկայացնում է կարկանդակի տեսքով, որից հայերը ուզում են համեղ պատառ-Ղարաբաղը կտրել-հանել: Այս համեմատությունն ադրբեջանցի գիտնականներն օգտագործել էին Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ Վիկտոր Համբարձումյանին 1988 թ. փետրվարի 29-ին ուղղված իրենց հեռագրում:

Վերջաբանի փոխարեն

Ինչպես տեսանք, «Ղարաբաղը Հայաստանի մաս» բանաձևը ձևափոխվում է պատմական, բարոյական, իրավաբանական հիմնավորումներ ունեցող խնդրանք-պահանջից մինչև հաստատական պնդում, որ «Ղարաբաղը մերն է եղել, կա և կլինի»: Եվ եթե այս վերջին կարգախոսում Ղարաբաղի «մերը լինելը» հաստատագրելու համար դիմվում է հավերժության հայտնի, միֆոպոետիկ բանաձևին (հմմտ. «Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить» - «Լենինն ապրել է, Լենինն ապրում է, Լենինը կշարունակի ապրել»), ապա մեկ այլ կարգախոսում՝ «Ղարաբաղը մերն ա ու все» [վերջ],¹ նույն միտքը արտահայտվում է կարծես թե ավելի կատեգորիկ և «վերջակետային» ձևով: Հաստատական պնդման գաղափարը պարունակող երկու այլ բանաձևեր մեզ հանդիպեցին հետևյալ տրանսպարանտային ձևակերպումներում. «Ղարաբաղ / Հայաստան / Մի էություն է» (փետրվար 1988 թ.) (լուս. 52) և «Арцах – неотъемлемая часть Армении» (հունիս 1988 թ. և 7 նոյեմբերի 1988 թ.) (լուս. 53, 54):

Եվ այնուամենայնիվ, շատ պլակատներ դարաբաղյան պրոբլեմի լուծումը թե անցյալում և թե ներկայում կապում էին Կենտրոնի՝ Մոսկվայի հետ: Բավական է նշել Գորբաչովի կերպարի կամ նրա խոսքերի բազմաթիվ խաղարկումները, ինչպես օրինակ՝ 1988 թ. նոյեմբերի 24-ի² մի պլակատում,

¹ Հմմտ. Արցախյան ազատամարտի մասնակից, Արցախի հերոս Լեոնիդ Ազգալոյանի «Մա Հայաստան է և վերջ» և Նիկոլ Փաշինյանի «Արցախը Հայաստան է, և վերջ» հայտնի բանաձևերի հետ:

² Այդ նույն գիշերը Երևանում մտցվեց պարետային ժամ, և բոլոր հանրահավաքներն արգելվեցին:

որտեղ նա ուշադիր Ղուրան է կարդում, որպեսզի գտնի դարաբաղյան հարցի լուծումը՝ «Мы в ЦК внимательно ищем пути решения карабахской проблемы...» («Մենք Կենտկոմում ուշադիր որոնում ենք դարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման ուղիները»), ընդ որում, նրա ճակատի խալի փոխարեն «Карабах?» («Ղարաբաղ») մակագրությունն է (լուս. 55): Ինչպես նշված է պլակատում, այս խոսքերը մեջբերված են 1988 թ. հուլիսի 18-ին արտասանած նրա ճառից¹: 1991 թ. Ֆրանսիայում ստեղծված մի պլակատում Լենին-Գորբաչով մարդը բրիչով քանդում է Հայաստանի ու Ղարաբաղի միջև եղած սահմանը (լուս. 56)՝ այն ավելի ընդլայնելու, հայության երկու հատվածների տարածքները միմյանցից հեռացնելու նպատակով²: Բանավոր ժողովրդական ստեղծագործությունն ևս կառուցվում էր այդ հիմքի վրա, այդ իսկ պատճառով էլ դրանում գերակշռում են «տալ» կամ «վերցնել, խլել» բառերը: Այսպես, երբ 1988 թ. մարտին Թատերական հրապարակը, որտեղ դրանից ընդամենը մեկ ամիս առաջ տեղի էին ունենում առաջին հանրահավաքները, շրջափակվեց խորհրդային գորքերով, որպեսզի թույլ չտրվի այդ օրերին նախատեսվող հանրահավաքի կայացումը, ծնվեց մի անեկդոտ, որտեղ ասվում էր, թե «Ղարաբաղը ուզեցինք, հրապարակն էլ խլեցին»: Մեկ այլ, կանխատեսային բնույթ ունեցող անեկդոտում պատմվում էր, թե ինչպես մեկն ընկնում է XXI դար, աշխարհագրության դպրոցական դասի: Նա տեսնում է մեկ գույնով ներկված ԽՍՀՄ քարտեզը: Այն հարցին, թե սա ի՞նչ է նշանակում, նրան պատասխանում են, որ դա Հայաստանի քարտեզն է: «Իսկ սա՞ ի՞նչ է», - մատնացույց է անում այդ մարդը մեկ այլ գույնի փոքրիկ կետի: «Դա Ղարաբաղն է, - պատասխանում են նրան, - այն այնպես էլ մեզ չտվին»:

1989 թ. նոյեմբերին, Ղարաբաղյան շարժումն ուղղորդող Հայոց համազգային շարժման համագումարի օրերին գործող ցուցահանդեսում, ասես արձագանքելով հոետորների ելույթներին, թեման ստացավ տրամաբանական զարգացում. պլակատներից մեկին ուղղակիորեն ցուցվում էր, թե ինչ ուժեր են պահում Հայաստանը ԽՍՀՄ-ում. հայկական ազգային (դեռևս ոչ պետական) դրոշի եռագույնով՝ կապույտ հիմնագույնով, կարմիր ու նարնջագույն թևերով Հայաստանն ու Ղարաբաղը ցանկանում են դուրս թռչել ԽՍՀՄ կազմից, սակայն նրանց ուժով ետ է պահում ռուս մուժիկը (լուս. 57):

¹ Այդ օրը տեղի էր ունեցել դարաբաղյան հարցը քննարկող ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը, որի որոշ մասը՝ Մ. Գորբաչովի ելույթով հանդերձ, հեռարձակվել էր հեռուստատեսությամբ:

² Տե՛ս. Azad magazine édité par le club des Arméniens de Grenoble, 2e trimestre, 1991, No 54, p. 11:

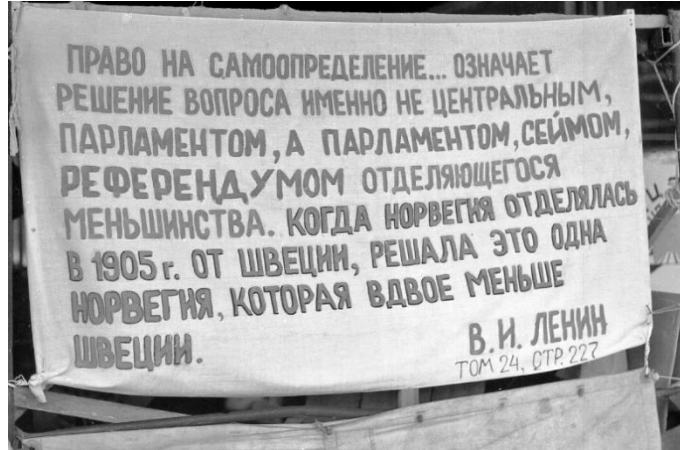
Հրա.1

Հրա.2

Հրկ.3

Հրկ.4

Հրկ.5

Լուս.6

Լուս.7

Լուս.8

Լուս.9

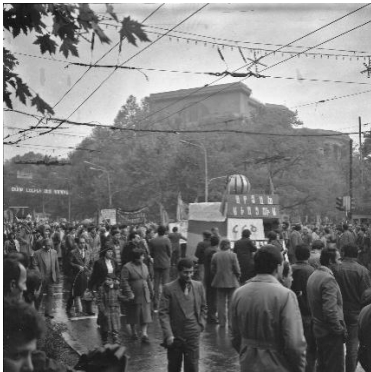
Լուս.10

Լուս.11

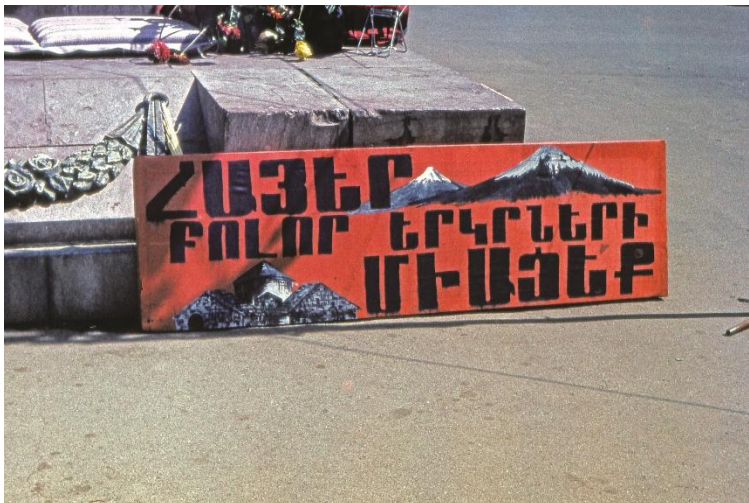
Լուս.12

Լուս.13

Լուս.14

Լուս.15

Լուս.16

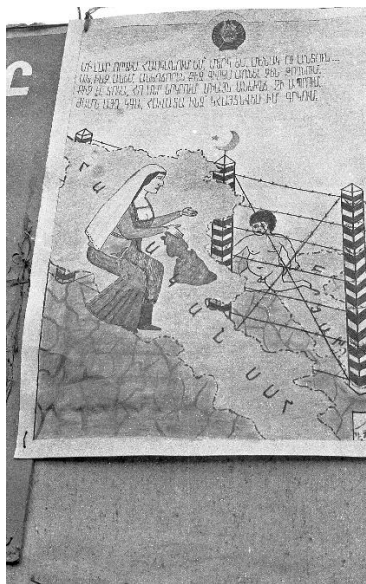
Լուս.17

Լուս.18

Լուս.19

Հուս.20 Հուս.21

Հուս.22

Լուս.23

Լուս.24

Հուս.25

Հուս.26

Հուս.27

Հուս.28

Հուս.29

Հուս.30

Լուս.31

Լուս.32

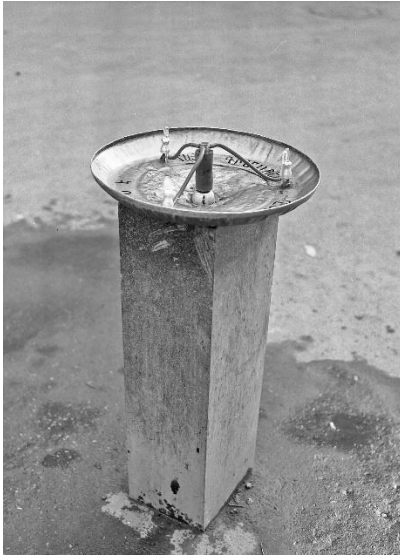
Լուս.33

Լուս.34

Լուս.35

Լուս.36

Լուս.37

Լուս.38

Լուս.39

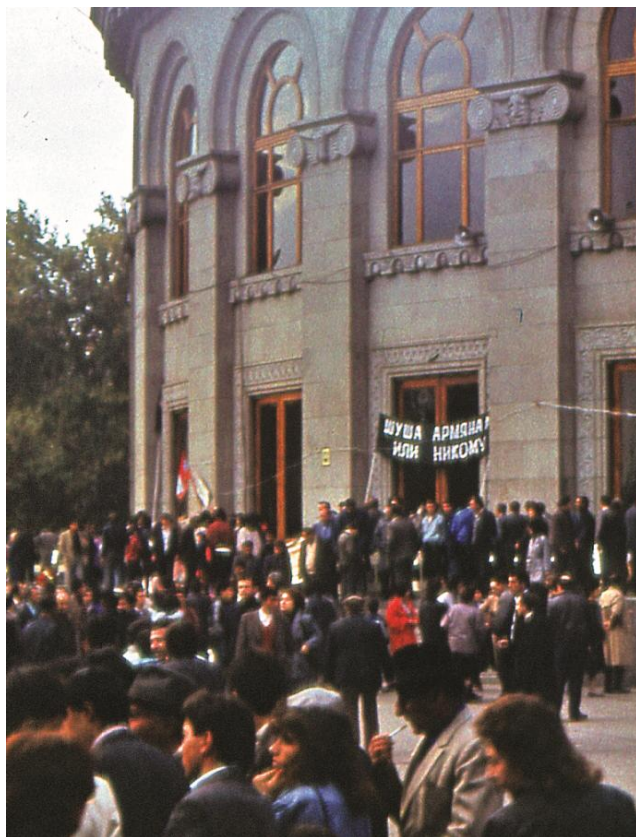
Լուս.40

Լուս.41

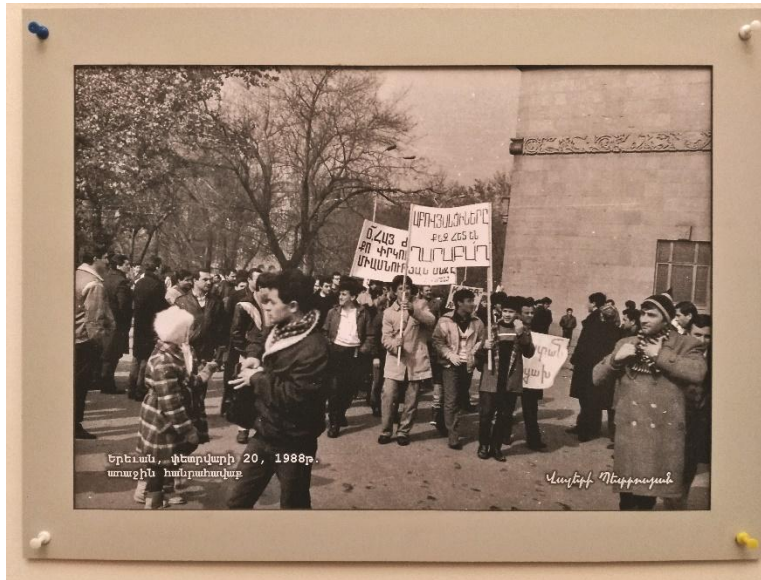
Լուս.42

Հրու.43

Հրու.44

Լուս.45

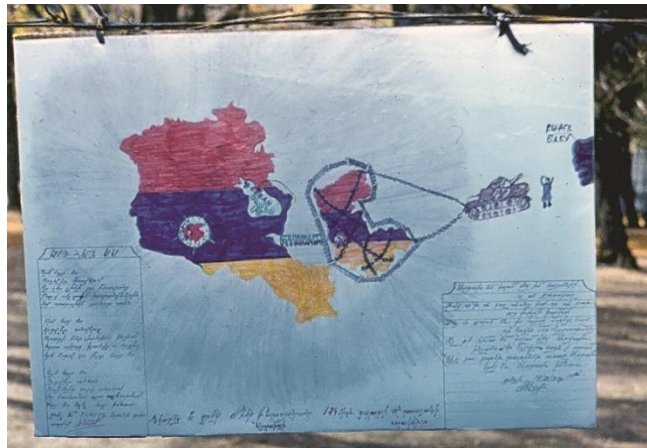
Լուս.46

Lnlu.47

Lnlu.48

Lnlu.49

Lnlu.50

Լուս.51

Լուս.52

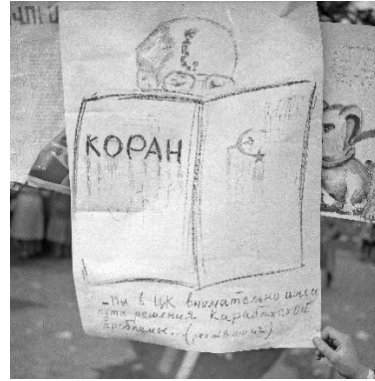
Լուս.53

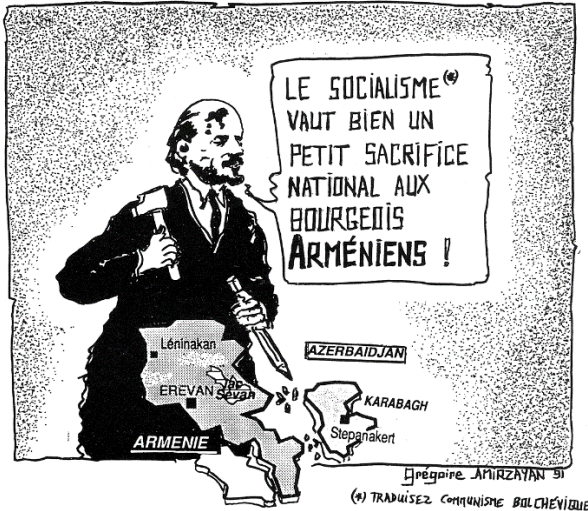
Լուս.54

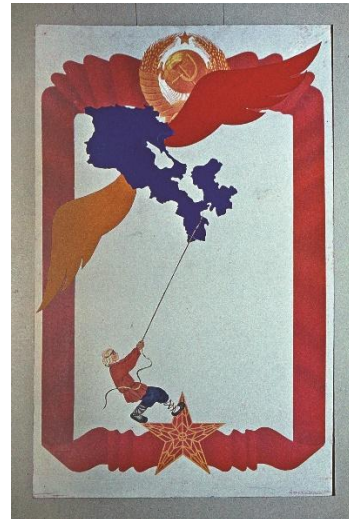
Լուս.55

Լուս.56

Լուս.57

Լուս.58

Նյութը ներկայացվել է 17.05. 2023,
գրախոսման է ուղարկվել 19.05.2023,
տպագրության ընդունվել 22.06.2023:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական
խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Մ. Ավանեսյանը: